

Filipe Oihanbururi elkarrizketa

Oskar Alegria

Kazetaria eta zinemagilea

Den gizona

Ttipitan Montevideoko hondartzan zeluloidezko arrain gorri ttipi bat galdu zuen mutikoa. Kasualitatez Bigorran sortu zen miarritzarra. Miarritzeko itsaslapur nafar baten birbiloba. Margolari ameslari baten biloba. Amarengandik urrundurik sufritu zuen haurra.

Frantziako armadako ofiziala izatea amesten zuen haurra. Klandestinitatea goizik ezagutu zuen nerabea. Swinga dantzaz eginez neskak konkistatzen zituen gaztea. Egunero igeri egitera igerilekura joaten den zaharra.

Bihotz euskalduna duen anarkista. Argian sinesten duen fedegabea. Euskara kartsuki maite duen hiztuna. Galaxidi, Atitlan, Goldaratz eta Pontikonisi paradisuak deskubritu zituen ibiltaria.

Berunezko soldadutxoak biltzen dituen gudaria. Etorki, Oldarra, Oyhamburu eta Etorburu taldeekin mundua trebesatu duen saltinbankia. Hiru aldiz ezkondua izan den senarra. Lau haur dituen aita.

Legasse, Monzon eta Likinianoren lagun mina. Manu Sota, Barandiaran eta Aita Donostiaren adiskidea. Brecht, Churchill, Picasso eta Moustakiren aitzinean ari izan den artista. Zorbaren istorioarengatik negar egiten duen bihotz guria.

Hiztegian elegantzia hitzaren ondoan bizi den figura. Lekeitioko xamar zuria higitzen zuen koru-burua. Galtzerdi berdeak dituen dantzaria. Goizero Miarritzeko hondartzan ibiltzen den 95 urteko gaztea. Zazpi bizitza dituen gizaki hilezina. Filipe Oihanburu. Gizona.

Abenduaren 13an, asteartearekin, arratsalde eguzkitsua, laino ttipiak tarteka.

Filipe, gu beti euskaraz mintzatzen gara, baina frantse-sera lerratzen bazara ez dago problemarik, gero itzuliko dute dena.

Nahiago dut euskaraz, ene buruari nahi diot erakutsi euskarari atxikia naizela eta mintzatzeko gai naizela.

Eta zein euskalkitan?

Ene euskarán, hemengo euskarán, baxenabartar-lapurterán. Aitortu behar dugu zuk eta biok espainola eta frantsesa hobeki dakizkigula. Gure historia espainolez eta frantsesez ikasi dugulakotz. Orduan euskarazko hitz batzuk falta zaizkit, eta, gainera, zahartzearekin memoria galtzen dut eta bereziki orain gertatu zaidan istripuarekin gauza asko ahazten ditut. Beraz, askotan galdeginen dizut nola erraten den hori... *¿En castellano cómo se dice esto?... Comment ça se dit?...*

Baina zuk frantsesa menderatzen duzu, nik espainola... eta hemen gara euskaraz esfortzu egiten... hau gure egoeraren isla bat baizik ez da, gure kokapen geografiko eta politikoaren erakusle...

Eta intelektuala ere bai. Eta linguistikoa. Ni hasi nintzen erdaraz Montevideon eta frantsesez etxean, euskara geroago agertu zen hemen.

Orduan, elkarrizketa frantsesez egiten badugu eta nik espainolez idazten badut eta gero hirugarren presuna batek

dena euskaratzen badu... zenbat gauza galduko dira triangelu horretan?

Entseatuko naiz ahal bezainbat euskaraz ematera. Badakizu, hil arte euskarari atxikia! Eta kontziente naiz ene euskara ez dela biziki intelektuala, baina hemengo lapurtar-baxenabartar euskara polit hori da izigarri gustatzen zaidana.

Hemengoa... zehazki... nongoa?

Baxenabarrekoa eta Lapurdikoa bereziki. Eta Gipuzkoako hitz asko badakizkit.

Batuan ez zara nehoiz laketu?

Ez. Pentsatzen dut euskara ez dela nehoiz euskalkitik apartatu behar, aberastasuna horretan baita. Preseski orain ari naiz irakurtzen *La Enciclopedia Ilustrada del País Vasco*, eta intelektual euskaldun askok pentsaera hori defenditu dute, ohartzen naiz enekin ados direla. Gure euskalkietan dago aberastasuna. Eta euskara moderno horrekin... [uko jestua eginez buruaz]... galdutako dira herriko mintzamoldeak, maluruski! Populuak badaki asko eta populua ez da baztertu behar. *Gara* kazeta erosten dut noiztenka eta artikulu batzuk biziki ongi konprenitzen ditut, baina gehienak ez ditut irakurtzen. *Jakin* aldizkari hau ere... ez dut konprenitzen. Elkarrizketa batzuk salbu, konparazione Kristiane Etxaluzen euskara edo Ramon Labaienena ere bai.

Baina Ramon Labaienen euskara Tolosaldekoa zen?

Bai egia da, baina luzaz hemen gaindi bizi izan zen, Saran eta kostaldean. Eta bertze aldeko bat konprenitzen dut, bereziki gure mintzaira menderatzen duelarik. Eta ez da nik errana bakarrik. Aita Etxandik ikusmolde bera baitu.

Eta telebistako euskara?

Telebistan? Aurkezle nagusia teleberrietan... ez dut konprenitzen. Baina laborari bati elkarrizketa egiten diotelarik... edo herriko jendeak hitz egiten duelarik... edo marinel batek, Ondarroakoa ez delarik bereziki, sentitzen dut hizkuntzaren

funtsa hor dagoela, mintzairaren balioa. Hori erran zaharretan klarki erakusten da: «*Hik pipa ta nik tu!*».

Baina erraten den bezala, hizkuntza salbatzeko batua beharrezkoa zen...

Bai, bistan da. Horretan ados naiz, baina nola den. Ikusi duzu? Erraten dut *nola den*, eta ez *dependitzen du*. Eta ze *sorpresa!* Hemen bagenuen hitz bat, *ze ustekabea!*, anitzez politagoa. Hori da, lehenik tokiko euskara nagusitu behar da eta gero batura joan, baina ez alderantziz. Behar dugu herriko euskara, bai, baina zuzena.

Non entzun duzu euskararik sanoena?

Zuberoan, bereziki. Beti erraten da Sarako euskara ederrena dela, baina ez da egia. Ederra da Sarako euskara, baina han erraten da *erran nau*, *erran dit* edo *erran daut* orde. Orduan, nahiago dut zuberera. Zuberoako aditza, hori bai euskara! Behin Zuberoan zerbait galdegin nion andre zahar bati. Zer zen galdera?... A bai... «*Baionako bidea, otoi?*». Eta andrearen arrapostua: «*Enakikezü erran...*». Konprenitzen duzu? «*Je ne saurais vous le dire... Ez nuke jakinen erraten...*». Aditza bizirik izan behar da eta batzuek ez dute konprenitzen aditzak berak hainbat gauza erraten ahal duela. *Enakikezü erran...* Erraiozu hori Hegoaldeko telebistako aurkezleari... ea zer dioen!

Eta nori entzun diozu euskararik ederrena? Koldo Mitxelena-arentzat Ultzamako Polikarpo Iraizozena zen, maiz erraten zuen: euskara zerabilen inor gutxik bezala. Zuretzat?

A, bai, Luberriagari, Azkaineko auzapez ohiari... euskara ederra Larrun aldekoa! Dutournier Sarako auzapezari ere bai... eta bertzenaz, bistan da, Xarritoni, Narbaitzi... Monzoni ere bai...

Nahiz eta euskaldun berria izan?

Bai, ni bezala euskaldun berria. Baina oroitzen naiz zein ongi menderatzen zuen Lapurdi kostako euskara eta zein ongi josten zuen bere gipuzkoar euskalkiarekin.

KORTSARIO ETA ELIZAKO ZALDUNAK

Zure egongelan gaude Miarritzen eta pareta nagusian zure familiako hiru potreta daude dilindan, ohorezko murrubaten gisan. Irudipean honako legendak: aitatokibilaso, aitakilaso eta aitatxi.

Bizitzan bada gauza bat biziki inportantea, eta hori transmisioa da, *l'inné* frantsesez, erraten da *l'inné et l'acquis*...

A bai, nola itzultzen ahal dugu hori? Jasotakoa izan daiteke... eta ikasitakoa bertzea, ezta?

Bai, hori da. *L'inné* da jasotakoa, erran duzun bezala, norberaren familiaratik etortzen dena, zainetatik edo genetikoki transmititzen dena, eta *l'acquis* da kulturen edo kanpotik norberak hartzen duena.

Eta hiru askazi horiengandik zer errezibitu duzu?

Hor duzu hasteko Ezkurra itsaslapurra, ene aitatokibilasoa, haren alaba ezkondu zen nire amaren aitaxirekin, eta ez dakigu zer egin zuen baina *la croix de Sainte-Hélène* irabazi zuen. Nola, ez dakigu. Eta biziki jostakina zen. Aditu dut bere zahartzaroan bazuela etxalde bat Biarnon eta han bazen laku ttipi bat, eta behin bere ontzitik erori omen zen, bakarrik zegoen ontzian eta erori zen uretara eta jendeak haren sokorritzen hasi ziren: «*Oooo monsieur Pierre, kasu! Ezkurra jauna itotzen ari da!*», eta atera zen kalme-kalmeki erranez... «*Harrapatu zaituztet!*».

Eta bigarrena, zure aitakilasoa?

Bai, gero Ezkurraren alaba, Zulma Ezkurra, esposatu zen Alfred Dartiguenave grazia zuen gizon batekin, hau da, ene amaren aitaxirekin. Margolari gaitza zen. Hemen ikusten dituzun koadro guziak hark eginak dira. Eta Zulma Ezkurra pixka bat gaitzoa zen, baina Alfred hori ezti-eztia.

Azkena, aitatxi.

Bai, hirugarrena margolariaren semea zen, ene aitatxi. Henri Dartiguenave. Ezagutu dut. Xarmanta zen. Ene amaren aita. Dartiguenave, biarnesa, bon, biarnesa Ezkurra odolarekin...

Eta Ezkurra Nafarroakoa zen?

Bai, Nafarroatik jina, gero Baionan kokatua. Eta aitatxi Henrirekin segitzeko, xarmanta zen eta alegera... Ni ttipiegi nintzen konprenitzeko, baina ene amak erran zidan koplak hantzen zuela: «*Me gustan todas, me gustan todas, me gustan todas en general... pero las rubias, pero las rubias, me gustan más*». Gitarrarekin... Aitatzik hamar haur munduratu zituen lehendabiziko emaztearekin eta bertze hiru bigarren emaztearekin. Eta Indotxinan engaiatu zen tokikoen alde, indotxinatarren alde ezarri zen eta horri buruz idatzi zuen liburutxo bat. Ber denboran André Malrauxek horien beren defentsa hartu zuen... 1920ko hamarkadan... eta ez zen erraza... hori arraro zen, biziki arraro. Ene aita, berriz, ez zen batere hola.

«Ttipitan soldaduak eta guduak kartsuki maite nituen... ene pasioa hori zen. Ekintza gustukoa ukan dut, eta hori gero baliatu nuen ene desmarta artistikoan, Etorki taldean, Oldarrarekin...»

Eta itsaslapur-odol hori nolabait ailegatu zaizu?

Seguruenik bai. Ttipitan soldaduak eta guduak kartsuki maite baintuen... ene pasioa hori zen. Eta nonbaitetik etorri zen hori. Ez dakit zuzen. Ekintza gustukoa ukan dut ene ttipitako jaidura, eta hori gero baliatu nuen ene desmarta artistikoan, Etorki taldean, Oldarrarekin... gudua eta ekintza gustukoa nituen eta han ere garatu ditut.

Eta leinuaren magalean, behin kontatu zenidan zure familiarako batek bazuela pribilegio bitxi bat, elizara zaldiz sartzeko baimena... eta meza entzuteko animalaren gainean...

Bai, hola zen. Edo hola aditu dut ttipitatik, eta gero norbaitek irakurri zuen eta baieztatu delako pribilegio hori existitu zela.

Eta zuk ez duzu jada eliza zapaltzen?

Ez, nik ez dut elizan sartu nahi. Sartzen nintzen noiztenka kantatzera, baina hori utzi dut, bukatu da.

Zein izan zen zure azken meza?

1946an, ene ustez. Oxobi apezak ezkondu gintuelarik emaztea eta biak, 1946an zen hori, eta kofesatu gabe eta komuniatu gabe izan nintzen aldarean... Badakizu nor zen Oxobi? Olerkari handi bat eta nortasun berezi eta azkarra zuen gizon bat.

Eta non dago zure gaztaroko fedea?

A, batek daki... [bost segundoko isiltasuna]. Ttipitan sinesten nuen, bai, eta praktikatzen nuen. Eta nire lehendabiziko eskola, Parisen, anaia maristen eskola bat zen, Collège Stanislas izenekoa. Eta han bai, baziren komunioa, kofesioa, eta berriz komunioa eta kofesioa... Gelditu gabe... Nire komunioaren egunean oroitzen naiz Philippe de Gaulle bat zegoela... nor eta De Gaulleren semea! Ez dut ezagutu, baina geroztik jakin nuen han zela... Eta bai, denbora hartan arras sinestuna nintzen. Eta badakizu nola otoitz egiten nuen hamalau urtetan?

Ez. Harritu nazazu.

Ba, gauean ene ohean, eta bakarrik... batzuetan zakila goititzen zen, xut! Eta ene gaueroko otoitzak ziren *Gure Aita, Agur Maria* eta finitzean *Mon Dieu* erranez: «*Mon Dieu, faites que maman, papa et Thérèse (ene arreba) vivent longtemps eta nik ez dut neska bat musukatuko*». Ikusten duzu? Izigarria zen.

Eta orain bakarrik argian sinesten duzu?

Bai, argia biziki maite dut. Leioa irekitzen dut?

Nahi duzun bezala...

Bai? Gehiago? Ez bazaizu inporta. Argia arrunt garrantzitsua da. So egizu, ekhia, ekhia [Zuberoako azentua]... Eguzkian kausitzen dut goxotasun handi bat. Aaaa bai, gero eta goxotasun handiagoa.

MONTEVIDEO, ARRAIN GALDUA

Zure lehenbiziko argiak Montevideon, han ere zure lehenbiziko oroitzapenak, zortzi urte arte. Zein da lehen-lehena?

Bai, oroitzapen kurios bat da. Banuen arrain gorri ttipi bat, zeluloidezkoa, jostailua zen eta abantzu egun guzietz bainatzen ginen, beti baitzegoen tenperatura goxo bat; eta hara non memento batean ene arrain gorri polit hori uretan abiatu zen eta enegandik urrundu... eta oihu patarraka hasi nintzen... «*Maman, maman! Maman, mon poisson! Mon poisson!*». Eta ene ama hasi zen laguntza eske, «*Monsieur, pouvez-vous attraper le poisson de mon fils?*». Baina nehork ez zuen lagundu nahi... eta galdu nuen ene arrain maitea.

Eta orain goizero joaten zara Miarritzeko hondartzara paseatzera, menturaz arrain gorri hori berreskuratzeko esperantzaz?

[Irriz] Ez, ez dut uste, baina batzuetan magian eta misterioan sinesten dut, bai.

Eta Antonio Paduakoaren baitan ere bai...

A bai, hori ere badakizu. Aipatu dugun aitatziren arrebak irakatsia zen hori. Eta amak eni. Eta segitzen dut horrekin. «*Saint Antoine de Padoue, vieux fripon, vieux filou... toi qui retrouves tout, fais que je retrouve ez dakit zer, et je te donnerai 5 sous*». Sinestea baizik ez da, baina horri esker anitzetan galdutako gauzak berriz atzematen ditut. Aireko bidaia batean, oroitzen naiz paperak galdu nituela eta joan nintzela pixa egitera sineste hori buruan... Atera nintzen eta pilotu

bat agertu zitzaidan ene paperekin: «*Hau zurea dea?*». To, holako gauzak badira!

Beno, joan gaitezen lurrera berriz. Montevideon gaude... eta zu eskola gabe.

Bai, aitamek nahi ninduten seroren eskolara igorri eta hasi omen nintzen negarrez hipaka eta oihuka, banuen karatera eta aski jasangaitza nintzen. Eta azkenean aitamek amore eman zuten eta zortzi urte arte gelditu nintzen eskolarik gabe... Anarkista batentzat miragarria da!

Eta eskola, zure etxeko egongela...

Bai, orduan aberatsak ginen, ene bizian aberatsa izan naizen aldi bakarra. Nire aita Chargeurs Réunis Nabigazio Konpainian agente nagusi zen. Orduan deus ez zitzaigun falta: bi sehi genituen, auto bat, etxe handi bat, nire ganbera partikularra nuen... bai, izantsunak ginen. Eta etxean ikasi nuen leitzen eta izkiriitzen, eta bereziki marrazteari eman natzaio. Liburuetatik atera nituen marrazteko gaiak: batailak, soldaduak eta uniformeak... eta arras ongi marrazten nuen. Baina hori jitezkoa da, *l'inné*, bistan da, eta ez ikasitakoa. Dartignavetarrengandik dator hori, oixtian aipatu dugun bezala, eta ez ene aitamengandik. Eta anitzez geroago, Miarritzen ene marrazki batzuk atzeman nituen, hor paretan horretan dilindan daudenak, eiki, altxor preziatuak dira enetako.

Jitezkoarekin segituz, Leon Doihanbururen txanda.

Bai hori, aita. Haren aita langilea zen eta amak bokatagile gisa lan egiten zuen. Eta bazuen osaba bat, Mazon deituraz, itsasgizon famatua, hemen Miarritzen bada plaza bat hari eskainia, Mazon komandanteari edo kapitainari, eta hark lan egiten zuen Chargeurs Réunis Nabigazio Konpainia horretan. Baina egun batez samurtu zen bere arrebarekin eta zituen etxeak eta lur guziak Miarritzeko Herriko Etxeari utzi zizkion, eta arrebari fitsik ez! Eta samurtu aitzin osabak ene aitari atzeman zion lana Parisen, beraz aita hamasei urtetan

Parisera joan zen Chargeurs Réunis konpainiara. Eta Miarritze aipatzen dugunez, jakin behar da askok ez dakitena, hemen orduko mintzaira gaskoia zela eta ez euskara, erran nahi baita euskara hasten zela La Nègresse kartierrean. Miarritze ondoan, bada karrika bat, la rue Peyroloubilh, hori da *pie-rre qui sauve la ville* gaskoiz, baina lehenago la rue des Basques zen, hemen Miarritzen berean! Muga baitzen! Eta aitak ez zekien euskara, gaskoiz bai, baina euskara doi bat ikasi zuen, zeren eta memento batez bere aitamek igorri baitzuten Arrangoitzeko eskolara, eta han ikasi zituen zenbait hitz eta esaldi. Debekatua izanik ere! Badakizu, eskolan bazen ziri bat, delako zotz hura, euskaraz mintzo zenaren punitzeko. Beraz, ez zen euskalduna, baina euskaltzalea bai. Ez euskaltzale handia baina bazekien Doihanburu zela *oihanaren burua*, eta guk ikasi genuen harekin: «*Ai, ai, ai, mutila, txapela gorria*» [kantatuz]. Beraz, aitak bazekien euskalduna zela, baina bertzenaz ez zen aski irekia, ez zen batere intelektuala, batere ez.

«Miarritzen orduko mintzaira gaskoia zen eta ez euskara. Eta aitak ez zekien euskara, gaskoiz bai. Beraz, ez zen euskalduna, baina euskaltzalea bai»

Ez intelektuala baina kirolari handia, eta euskal kirolean trebatua.

Bai, kirolean bai, zaildua eta aski ona. Teniseko txapeldun izan zen. Indotxinan hasi zen lehenik xisteran, eta frontoi bat eraikiarazi zuen Hai Phongen, eta haren Baionako adiskide batek bertze frontoi bat Hanoin. Beraz, Indotxinan baziren denbora hartan bi euskal frontoi, eta aita xisteran jokatzetik pasa zen tenisera eta txapelduna izan zen bere bizitza guzian. Txapelduna Indotxinan, txapelduna Uruguain... Eta bitxikeria bat: errebesez horrela jotzen zuen beti, ez tenisaren moldean, baizik eta xisteraren gisan, ukaraia itzuliz... hola [xisteraren errebesa imitatuz]... Polit da hori.

Ama?

A bai, ama. Malurus izan zen, arrunt malurus. Aita bortitza zen. Nire aita... *oh la la la*, ze karatera... hemengo euskal jitea, ze jite txarra zuen! Uroski harengandik dibortziatu zuen amak... Bertzalde, amari dohainak ez zitzaizkion falta. Haren aita biziki gisakoa zen, librepentsalari bat, Indotxinan bizi, *coureur de jupons*... nola da hori euskaraz?

Gonazale?

Hori, gonazale. Eta ene amaren aitatxi margolari handia zen; orduan amak dohainak bazituen, baina ondikoz hiru senar ukan zituen eta hirurak ez ziren, ene gustuko, aski intelektualak, aski irekiak, penagarria izan da!

Nola zuen izena amak?

Paule Dartiguenave.

Eta gerla denboran zure amarengandik urrun...

Bai, erran dezagun familia falta ukan dudala. Pentsa ezazu, ene ama joan zen etxetik Indotxinara malurus zelakotz ene aitarekin, eta 1939an itzuli eta ezkondu zen bigarren gizon batekin, biziki aberatsa zena, eta harekin joan zen berriz Indotxinara! Gerla heldu zen eta... To!, sei urtez amarik gabe! Sei urtez amarik gabe! Pentsa! Eta itzuli zelarik esperantza nuen hurbiltasun bat sortuko zela eta pentsatu nuen galdeginen zidala: «*Bon, Filipe, orduan zuk uste duzu Euskadi libratuko duzuela? Eta zure dantza-taldea nola dabil?*»... Baina kuriositaterik batere ez! Katastrofe bat izan zen enetzat. Ze pena! Beraz, familiaren falta ukan dut bai, eta ondorioz bertze familia baten sortzeko behar gorria sentitu nuen.

Haatik, zure amak errepikatzen zizun euskal dantzarekin eta euskal musikarekin obsesionatua zinela...

Bai, baina horretan ere ez zuen arrazoi, bertze aferetan bainenbilen eta haiei ere ez zuen kasurik eman.

Familiako azkena, Thérèse, zure arreba bakarra?

Asko maite ninduen, baina arazoak ukan genituen, maluruski. Hark zazpi seme-alaba ukan ditu eta hiru izan dira enekin dantzari. Eta problemak sortu zirelarik Etorki taldean, problemak gertatu ziren ere arrebarekin. Bertzenaz, Teresa bere baitan artista bat zen, baina zazpi haurrekin ez da aise artista izatea. Pena dut arrebarekin gertatutakoaz, egia erran, zeren eta maite baininduen ene arrebak... eta asko lagundu nau ene bizian, baina gure lotura ez da izan sobera azkarra... [lurrera begira, geldialdia]... Ari gara ongi aitzinatzen elkarriketan? Zeren eta bortz eta erdietan bukatu behar baitugu gaurkoa. Ze tenore dugu?

Ez dakit.

Hemen montra bat nuen, mahai gainean, a to! Erori da. Hemen da.

Denbora beti lurrean. Eta so egizu, hemen badator familiako bertze kide bat, ailegatu azkena.

Bai, gatu ttipia, dena ikasten ari da orain.

Eta zer du izena?

Ttitta, emea da.

Eta zuk bezala zazpi bizitza ditu...

Bai [irriz], baina ez dakit zenbat gelditzen zaizkidan... Azken istripua hemen etxean... gogorra izan da.

Beso bat hautsi duzu, nola?

Bazen liburu bat hartu nahi nuena, han gainean ene liburutegian, eta ene kadira itzulikatzen den horietarik bat denez... nahi gabe higitu da eta... Plast!... Gaietik erori naiz eta pentsatu nuen hilen nintzela.

Eta zein liburu zen?

Ba, Katalunia bisitatzeko gida bat. Zeren eta egun batzuen buruan Kataluniara joatekoak baikinen. Ene urteburuko gonbidatu guziek ematen digute sos poxi bat eta diru horrekin Kataluniara bidaiatzea pentsatua genuen, Costa Bravara. Erreserbatuak genituen paradorreko gauak eta Girona bisitatu nahi genuen, zeren eta lagun batek gomendatua baitzidan, katalanismoa ezagutzeko eta istorio...

95 urtez beti etxetik ateratzen, bidaiatzeko grina ez zaizu batere agortu...

Bai, urteburuko opari horiei esker Como aintzira, Menorca eta Brujas bisitatu ditugu. Bai, munduaren ezagutzea beti beharrezkoa izan zait. Nahi nuen mundua ezagutu, eta ez bakarrik monumentuak eta elizak eta harriak... baizik eta jendea, bereziki jendea nolakoa den, hori izigarri interesgarria atzematen dut.

Baina orain besoa kolpatua... eta arima?

Baita ere! Dudan adinean kolpe guziak sentitzen baitira barnean. Bada hiru hilabete hau gertatu zitzaidala eta orain hobekixeago naiz; gaur kendu didate lepoko mokanesa eta besoa doi-doia berriz higitzeko kapable naiz, baina dena emeki-emeki doa.

Zure bizitzan zein izan dira inportanteagoak, besoak ala zangoak?

Zangoak, bistan da! Nire bihotzeko lehenbiziko kolpea ukan nuelarik Tolosako klinika batera eraman ninduten eta hemengo zain baten ordezkatzeko [besoko zain bat seinalatuz], zangoko zain bat hartu zidaten! Dantzari nintzela jakin gabe! Hori biziki ongi da. Dantzari baten zaina! Dantzari izan naiz ene bizi guzian. Hasi nintzen serioski dantzatzen 1942an, lehenago ikasi nuen fandangoa Parisen eta Hendaian. Baina bai, zangoak zangoak dira!

Eta besoak besoak, korua zuzentzeko, baita memoriak idazteko ere.

A bai, dena eskuz idazten dut gainera, orain bortzgarren tomoan nago, ene bizitzaren erdian. Bai, zinez domaia da be-soarena, ene biziaz izkiriartzea biziki estimatzen dudalakotz.

Ezin idatzi, ezin igeri egin...

Bai, bertze pena handia! Igerilekura egunero joaten gara. Donibane Lohizunera. Ez igandetan, ez larunbatetan. Astegun guzietz, emaztea eta biak. Sabiñak egiten ditu 600 metro eta nik 300. Eta nik uste berriz fite hasiko garela orain.

Eta memoriak berriz hartu...

Araiz!

MIARRITZEN, VASCO COMO TÚ

Paris, zortzi urtetan hasi zinen eskolan, apez maristekin...

Bai, baina parentesi ttipi bat eginen dut, aitzina segitu aitzin. Ene lehenbiziko eskolak Victor Duruy izena zuen, neska lizeo bat zen, baina onartzen zituzten mutikoak eta han sartu nintzen; eta oroitzen naiz ari ginela presoen jokoan eta batzuetan harrapatzen ninduten eta preso nintzelarik... Sei neska eni presioa egiten. Hori da daukadan lehenbiziko oroitzapen sentimental... Hori zen Victor Duruy, lizeo mistoa, eta bazegoen gimnastikako errienta bat, fandangoa dantzatzen zekiena eta ene arrebari irakatsi ziona eta gero ene arrebak eni... Hori bai, Montevideoko libertatea fini zen. Behin zaindari batek punitu ninduen, punizio bat ontsa merezitua... eta oren batez negar egin nuen... ez nintzen batere horretan usatua...

Eta gero Stanislas eskolan anaia maristekin... Han neskarik ez zen, ezta?

Ez, batere ez! Dena debekatua zen, pipatzea ere bai! Bekatu larria zen! Bai, gogorra zen! Oroitzen naiz latinezko errientaz, Larrasket abadea zen, Barkoxekoa; urte hastapenean,

erran zuen: «*Il y a trois Basques dans la classe: Briault-Dihigo, Doyhamburu et moi*». Adiskidetu nintzen Briault-Dihigo horrekin, mauletarra, eta Larrasketekin halaber, jakintsu handia zen.

Dena den, zure memorietan adjektibo hauek baliatzen dituzu: «*enfance merveilleuse*», «*adolescence heureuse*»...

Bai, libertatea eta lehenbiziko lagunak deskubritu nituelakotz. Marista eskola pixka bat kario zen eta aitaren lansaria ari zen ttipitzen. Orduan aitamek eraman ninduten Janson

«Pariseko Janson de Saily lizeora eraman ninduten aitamek. Eskola biziki modernoa zen, bazen askatasun gehiago. Eta handitzearekin hasi nintzen politikan sartzen»

de Saily lizeora, Pariseko 16. arrondizamendura. Eskola biziki modernoa zen, bazen askatasun gehiago, kirola egiteko parada franko, eta adiskide berriak egin nituen han. Nire lagun hoberena zen Arnaud Beigbeder, idazlea bezala, Parisen *Beigbeder* erraten dute, *Beigbeder* [Pariseko azentuarekin]. Eta libertate gehiago

ukan nuen kolegio berri horretan eta lagun horiekin. Eta handitzearekin hasi nintzen politikan sartzen.

Zenbat urtetan?

Nire *première* klasean... beraz, hamasei urtetan nonbait han.

Beraz...

Bai, zaude, instant bat... Egun batez Stanislas eskolan, ez dakit zertako, baina haur asko jostalekuan hasi zen oihuka «*Vive le roi, vive le roi!*», eta bertze haur asko «*Vive la République!*», eta nik «*Vive la République!*»... Ez dakit nork erakutsi zidan baina nik *Vive la République!* hautatu nuen... Zerbait zen jandarik. Gero sartu nintzen PSFn, Frantziako alderdi eskuindarrean, orduan François de La Rocque koronela zen alderdiaren presidente eta Jean Ibarregarai zen bere... *Comment on dit orateur en basque?*

Hizlaria...

Bai, hizlari handia zen Ibarnegarai. Egia erran, nik garai hartan miresten nuen Ibarnegarai, eta gertatu zen De la Rocqueren semearekin adiskidetu nintzela, Janson de Sailly lizeoan enekin baitzen. Beraz, aski goiz hasi nintzen politikan, hori ez da usu gertatzen. Eta PSFn sartu nintzelarik, berehala postu inportantea eman zidaten: Janson de Sailly lizeoko afera guziez arduratu behar nintzen.

Eta zure ametsa zen Frantziako armadako ofizial bihurtzea...

Bai, egia. Haurtzarotik nuen amets hori. Soldaduentzat nuen gustua atxiki nuen eta nahi nuen Frantziako soldadu izan... Anarkista batentzat ez da gorestekoa zerbait [irriz]!

Baina amets hori okertu zen...

Bai. Pentsa, ama Indotxinara joan zen, eta nora igorri Teresa eta biak oporretara? Ba Hendaia, han gure osabak eta izebak hotel bat baitzuten, eta Hendaian 1936an... Data hori ezaguna zaizu?...

Bertze aldean, Irun sutan.

Hori da, baina nik orduan ene ideologia eskuindarra atxikitzen nuen, arras eskuindarra, Francoren alde! Barkatu [irriz]! Baina zerbait gertatu zen segidan. Frankistek Irun eta Hondarribia hartu zuten, eta bertze aldetik arratsalde batez, eta ez gauez, uste dut egun argiz zela, eskapatu ziren *onyarbitar* batzuk beren barku ttipiekin, eta Hendaia hondartzara arribatu zirenean, zer ikusi nuen? Aurpegi euskaldunak! Miarritzen zirenak baino anitzez gehiago... eta ikusi nituen gizon guziak... txapelarekin! Beraz, aurpegi ezagunak eta txapelak... gaitzekoa zen hori enetzat. Eta urte baten buruan, 1937an, nik banituen orduan 16 urte, eta banuen adiskide bat, hondarribiarra, Federico, nik uste, zazpi urtekoa, erdaraz ari nintzen harekin, orduan ez bainekien euskara, eta egun batez galdegin nion:

«¿Tú eres español?», eta hark zazpi urterekin: «No, soy vasco como tú». Zazpi urteko euskaldun ttipi batek errana! Harritzekoa zen hori! Eta ederra! *Soy vasco como tú*. Hitz horiek barnera sartu zitzaizkidan. Hori eta hondarribiarren bisaiak. Eta oroitzen naiz hortik goiti ene marrazkietan hasi zirela agertzen euskal irudiak, pilotariak eta holakoak, eta ikurrina ere bai.

Baina ofizialaren ametsa...

Bai, kontatuko dizut. Gerla etorrita, aita erretretan zen, lanik ez zuen gehiago, orduan familia, hau da, aita, arreba eta hirurak, etorri ginen aitak Miarritzen zuen etxe batera. *Nere itzultzea* zuen izena, polita da, ez da hala? Aitak Ameriketatik etortzean hola eman zion izena. Orduan ene ametsa gorpuztu zen eta Saint Cyr eskola militarrean sartzeko prestatzen hasi nintzen Baionako lizeoan. 70 ikasle ginen, eta horietarik hiruk, nik barne, gure boneta ttipian, baitezpadakoa baitzen boneta ttipi bat eramatea, *Gora Euskadi askatuta!* leloa brodatua eramaten genuen! Garai hartan baziren Bizkaitik desterratu ziren anitz eta tokiko abertzaleak ere. Orduan lizeo hartan ere hauteman nuen nola hasiak ziren gauzak kanbiatzen. Hiru ikaslek, *Vive la France* eraman orde, eta haien barne ene lehengusu batek, *Gora Euskadi askatuta* bazuten bonetaren barnean! Peio Montagut zen hori. Eta ez hori bakarrik, egun batez nor etortzen zaigu Saint Cyr preparatzera? Miguel Saseta! Hark, militarra izanki, eskolara sartzeko dretxoa baitzuen. Beraz, Saseta han eta klaseko erdia zutitu zen eta hasi: «*Rouge, séparatiste!*». Eta gibelean ziren ikasleak oldartu ziren, Peio Montagut barne, eta bertze andana bat Miguel Sasetaren alde. Berehala adiskidetu nintzen Sasetarekin eta egun batzuen buruan hitzordua eman zidan eta nor agertu zen? Michel d'Arcangues! Eta haien artean hasi ziren euskaraz mintzatzen eta ni erdian begiak zurituak! Bi burges, Baionan, ontsa beztituak, euskaraz hitz egiten ari... harritzekoa zen! Hori ez dut nehoiz ahantziko!

Anitzetan aipatzen duzu gizon doblea zinela garai hartan... Paradoxazko gizona...

Orduan gauzak arribatzen ziren sobera pentsatu gabe, molde naturalean. Eta molde horretan sartu zen gogorki abertzale-tasuna. Urte baten buruan Parisera joan nintzen lan egitera, eta, prestaketa kurtso batean, oroitzen naiz bandera frantsesa altxatzen zutelarik nik ene txokotik buruan nuela «*ikurrina, ikurrina, ikurrina...*», beraz, gauza horiek sakonki barnera-tuak nituen engoitik.

Miarritzen 1939an nonahitik etorri errefuxiatuak, eta zuek, miarritzarrak, erdi-erdian...

Bai, Miarritzen gerla hasi zelarik biziki ongi ginen. Frontetik urrun, aitaren etxean goxo-goxo, Saint Cyr... eta etxeetan bestak ospatzen ziren astean bizpahirutan! Eta Miarritze bete-a zen juduz, euskaldun desterraturaz, errusiarrez... Ni arras laketzen nintzen giro horretan, berriz ere espainolez mintzatzten eta holako gauzekin... Eta bistan da, Sota, Villalonga eta holako familien ezagutzearekin eta haiekin mintzatzearekin hasi nintzen gehiago abertzale-tzaletzen. Baina erran behar da Miarritzen bazirela jadanik abertzale batzuk, guti, baina baziren. Xoribit Hazparnekoa, Hillau txistularia... Zeren eta

«Gerla hasi zelarik, Miarritze bete-a zen juduz, euskaldun desterraturaz, errusiarrez... Eta Sota, Villalonga eta holako familien ezagutzearekin hasi nintzen gehiago abertzale-tzaletzen»

Olaeta taldea hasi baitzen orduan eta jende horri esker ene abertzale-tasuna hedatu zen. Baina ez bakarrik horiekin, Legasse anaiekin halaber. Bi anaia ziren eta hasi ginen harremanetan, horiekin ere ene ideologia azkartu zen.

Parisera goaz orain, ezta? Zure lehenbiziko bidaian...

Bai, erran dut urte horiek zoriontsuak zirela, baina nik banituen orduan 20 urte... Ez, 19 urte nituen! Aitaren lansaria biziki ttipitu zen eta nik pentsatu nuen: «*Behar dut bizia*

irabazi...», eta Parisera joan nintzen lan xerka, baina oso zaila zen lana atzematea eta azkenean gazte zentro batean erdietsi nuen postu bat. Centre des Jeunes Apprentis de Boulogne-Billancourt zuen izena, eta han lan egin behar genuen. Langileen auzo bat zen, arrunt pobrea, eta nik haurrei marrazten eta leitzen irakatsi nien... Baina goseak hamikatuak ginen lansaria biziki ttipia baitzen, 900 franko hilabetean, eta beti gose, gose... eta sekulako eritasuna bildu nuen: junturetako erreumatismoa, biziki larria.

Gehienbat jatekoaren eskasiarengatik?

Bai, bai, hori izan da mementorik txarrena ene bizian. Aitarik gabe, amarik gabe... Parisen lehenbiziko kafetegian ohartu nintzen kafea ez zela egiazko kafea, azukrea sakarina zela, esnea ez zela batere purua... Uroski Scout mugimenduan sartu nintzen adiskide batzuekin eta han parte hartu nuen Comédiens routiers deitu antzerki ibiltarian. Eta horrek doi bat salbatu ninduen, izigarri esperientzia polita izan zen. Hasi nintzen *La Complainte de Cornouaille* obrarekin, solasak zituen koru antzeztu batean, biziki hunkigarria, eta nik egin nuen alabaren rola eta deklamatzeko nuen. Hori zen memento ona; bertzenaz, gosea eta pena... Baina ene bizitzan gehientsuenetan gertatu den bezala: malurra eta berehala kontrakoa, zoriona.

Lanarekin segituz, zer etorri zen gero?

Beraz, Boulogne-Billancourteko zentroa utzi eta berehala, ene neska-lagun bati esker frantses whisky eta gin saltzaile ibilkari gisa erdietsi nuen lana. Edari txarrak ziren, dudarik gabe, baina arras ongi saltzen ziren eta zoriona berriz itzuli zen... Bizikletaz ibiltzen nintzen eta sos anitz irabazten nuen! Baina hori, maluruski, egun batez finitu zen eta aitaren etxera itzuli behar izan nuen berriz, Miarritzera; bederen ohe bat, etxe bat eta jateko pixka bat ziurtatuak nituen. Garai hartan sartu nintzen Olaeta taldean. Han bazen txistulari bat, Jontxu Hillau, abertzalea, eta hark: «*Poupou, Poupou, zergatik ez zara*

sartzen Olaetan?». Eta nik hastapenean ezetz, nahiago nuela Sota, Gaëtan de Rosnay eta holako jendearekin dantzatu eta pokerrean ibili... baina azkenean sartu nintzen akordeonista gisa Olaetaren semearen ordezkatzeko, hura dantzari izatera pasa baitzen. Anitz ikasi nuen musikaz eta dantzas.

Eta hor inguruan bazegoen ere Urrikariet abadea, ezta?

Bai, aldudarra.

Jean Ospital dantzaria erraten entzuna daukat behin eskolan Urrikariet apezak erran ziela «*zerbait inportantea egin nahi duena enekin jin dadila*», eta hura segitu zuten guziak dantzari bilakatu ziren...

Aipatu dut Hillau, baina dantza-mugimendu horren arima Urrikariet abadea zen, duda izpirik gabe. Arras abertzalea zen.

Xarritonek dio Urrikariet abadearekin zela abertzaletu...

Hori bertze mirakulu bat zen, zeren eta orduan, urte horietan, abertzale guti baikinen... Xoribit hazpandarra, Labegerie, Legasse anaiak, Goienetxe... Guti ginen, dozena bat, ez gehiago...

Eta ahazten duzu Michel d'Arcangues... beti hura nabarmendu duzu-eta.

Bai, egia! Hori bai inportantea! Bakarra zen bere familian euskara ikasi zuena, nehork ez zekien euskaraz D'Arcangues markesaren etxean... baina Michelek ikasi zuen euskara eta txistua eta gitarra jotzen. Euskal kantu asko ikasi ditut Michelekin, eragin handia ukan du ene baitan.

Eta Olaetako garaian, Hegoaldeko errefuxiatuen ekarpena inportantea izan zen, ezta? Politikan, baita kulturaren ere...

Arrunt. Inportantzia gaitza izan da. Bai, frantsesez erraten den bezala, *à quelque chose malheur est bon*. Domaia izan zen Hegoaldearentzat, baina opari bat Iparraldearentzat, gure nazionalismoarendako eta euskal kulturarendako halaber. Aitortu behar da harmonizazio ederrenak Hegoaldekoak

direla, Guridi, Olaizola, Zubizarreta, Aita Donostia, Lizarra-ko Olazaran... denak izen handiak dira.

Eta txistua, konparazione, Hegoaldetik maisuak jin eta... Plegaria de Segura!

A bai! *La lala la la laa la* [Plegaria de Segura kantatuz]. Oso ederra da. Eta finitzen da karrika-dantza batekin. *La laa la lala laaa*. Hori entzun nuen Olaetan, Hillau, Landaburu eta Alvarez... txistulari fin-finak ziren eta aire hark beti pozez betetzen ninduen. Melodia zinez zoragarria. Eta nik horren gainean eman nituen hitzak eta koruan kantatu genuen.

Egia da Laboaren kantu baten hitzak ere zureak direla? «Haize hegoa, gau epela...»...

Ez, hitzak Monzonenak dira, baina airea bai, airea enea da. Eta ene izena aipatu gabe ageri zen bere diskoan... «*mutxur-dinak leihoetan, teilatuan katu bi...*» [kantuz].

Parentesi ttipi bat, Poupou goitizena nondik datorkizu?

Omen ttipi-ttipian, erraten zuten «*Philippe, laid comment un pou*», hau da: zorri bat bezain itsusia nintzela, eta hortik izengoitia ezarri zidaten, Poupou. Eta zergatik? Ene bisaia indianoena bezalakoxea zelakotz, txarruen eitea omen nuen. Hangoek, uruguaitarrek, erraten zidaten *txarrua*: horiek ziren Uruguaiako indianoak. Eta hortik zorriarena dator halaber, beraz, Poupou.

PARIS, VITELLONE BATEN GORDELEKU

Orduan, Miarritzen, Olaetan sartuta, aitaren etxean, zure memorietan erraten duzun gisan: bazen *la vita de vitellone*...

Felliniren filmetan bezala, «*un vitellone, due vitelloni*», gazteak baikinena eta ez baikenuen lan egiten, beti pokerrean eta dantza egiten Olaetarekin... Bai, *vitellone*-ren gisan, alai eta libre.

Baina arestian erran dugun bezala, segur naiz bertze krisi bat ate joka zegoela.

Zuzen zara, zoriona eta berehala kontrakoa, hola izan da ene bizitzako errota. Eta arrats batez etxera heltzean ene postontzian gutun bat: «*Vous êtes convoqué demain matin à Chiberta pour la construction de la barre de l'Atlantique...*», alemanek igorri gutuna, Atlantikoko barra eraikitzeke deialdiarekin... Obeditu eta biharamunean han aurkeztu nintzen. Eta alemanek erran zidaten: «*Vous commencerez demain matin*»... biharamunean hasteko eta hori... Baina gau hartan ene Damaskoko bidea egin nuen ene buruari erranez: «*Ez dut horientzat lan egin nahi*». Ni ez nintzen batere alemanen alde, ez nintzen ingelesen alde, ezta frantsesen alde ere... Nik *Gora Euskadi askatuta* nuen buruan, arras abertzalea bainintzen, eta beraz pentsatu nuen eskapatu eta kuku behar nintzela. Hortakotz,

Larresoro gainean bizi ziren bi gipuzkoarregana joan nintzen gordetzeko; bi gizon bitxi ziren, bospasei oilorekin bizi ziren eta aterpetu ninduten. Baina pentsatu nuen: «*Zu hemen Euskal Herrian, herri ttipi honetan, kalamunia eta mendekioa nagusi den txoko honetan... ez duzu hemen gelditu behar*». Orduan

Pariseran joan nintzen, han bainuen adiskide bat aberatsa eta irekia zena, eta haren babesaren xerka joan nintzen.

«Ni ez nintzen batere alemanen alde, ez nintzen ingelesen alde, ezta frantsesen alde ere... Nik *Gora Euskadi askatuta* nuen buruan, arras abertzalea bainintzen»

Eta Parisen kukutu, zenbat denboraz?

Isilka bizi nintzen. Urte horiei buruz liburu bat izkiriatu nuen, *Dialogue avec mon journal*. Garai gogorak ziren, gorderik jan behar, lo egin behar. Zorionez, hasi nuen amodio-istorio bat neska errusiar judu batekin, eta bere familia ahaltsua zen. Ez ziren judu guziak deportatuak izan, bere aita biziki aberatsa baitzen eta Parisen segitzen zuten. Ttanta bat

bazuen deportatua. Haiek gonbidaturik frankotan jan nuen haien etxean, eta ez nuen lan ofizial bat hartzen ahal, lan-jerosa baitzen, ene izena eman eta istorio... Baina hasi nintzen merkatu beltzean zigarreta eta esnea saltzen. Oroitzen naiz euskaldun andana bat biltzen ginela jatetxe batean eta denak prekarietatean bizi ginela. Poliziek hiru aldiz arrastatu ninduten baina hiru aldiz berehala utzi ninduten libro. Zeri eta nori zor nion mirakulu hori: geroztik pentsatu dut, Liberazioa hurbiltzearekin, polizia haiek gaullistak bilakatu zirela, oportunistoz, idealismoz baino, baina zer nahi den, enetzat sekulako xantza izan zen! Bai, bizitza gogorra zen eta gabezia gorrian bizi ginen! Eta kalbario horretan memento onez behar zen absolutuki baliatu. Izigarri maite genuen dantzatzea, eta, etxeetan bestak antolatzen zirelarik, han bai, dantza eta dantza eta sabela beterik... Dohakabeak! Behin, janaria zegoen mahai gainera erori ginen!

Eta swing garaiak ziren...

Eta nik biziki ontsa dantzatzen nuen swinga. Denek dantzatzen genuen swinga. Eta bai, besta horietan bereziki, gelditu gabe. Etxeetan egiten ziren besta horiek. Eta herexarik ez uzteko, hoteletan aterpetzea deliberatu nuen, han ez baitzidaten galderarik egiten ezta paperak galdegiten ere. Hotel anitzetan bizi izan naizela ohartzen naiz.

Eta etxe anitzetan. Zure bizitza kontatzen ahal da bizi izan zaren etxeekin... edo bizi izan zaren emazteekin...

[Irriz] Bai, egia da, ez dakit zer ukan dudan gehienik, etxeak ala emazteak...

Erran nahi dut aipatu duzun liburuak, *Dialogue avec mon journal*, «Euskal gazte separatista baten memoriak Paris okupatuan» du azpтитulua... baina memoria sentimentalak iduri dute, politikoak baino...

Jende anitzek gauza bera erran didate, baina hori zen liburuaren xedea, hola nahi nuen egin. Holakoak baitira

egunerokoak, pertsonalak. Eta ez badira pertsonalak, ez dira egunerokoak. Eta, bertzalde, hobe nuen ene ideia politikoak ez agertzea, lanjeroségi zelakotz.

Eta dena kontatzen duzu tinta-minta guziekin... Batik bat, amodio pasarteak.

Zorionezko mementoak zirelakotz. Amodioa egitea urririk da, beno, ez beti [irriz], baina memento miresgarria da. Dena ahazten duzu istant batez. Izigarria da. Baditut emazte batzuen oroitzapenak... buf! [hasperen eginez].

Dena den, denbora hartan emazte baten ondoan beti agertzen zen politika...

Eta nola! Oro politika baitzen! Konparazione, neska-lagun judu horren familiarekin hasi nintzen Parisen konprenitzen bizi guzia zela politika. Hark behar baitzuen nortasun agiri faltsu bat baliatu, eta iluntzeko bederatzietan beti etxean izan behar, judu guziak bezala. Beraz, bestetara joaten ginen gau guziez lanjerean ginen, beti arriskuan, eta kasu eginez ibili behar genuen.

Euskal kontzientzia politikoa ere garatu zenuen Parisen, dantzan, eta hor ere, bertze emazte batekin.

Parisen sartu nintzen Errepika taldean; euskal ikasle talde ttipi bat zen eta han giro abertzalea gaitza zen, bereziki bertze aldekoiei esker. Eta, horri esker, Durañona, Alberro, Landaburu, Epalza eta abar ezagutu nituen, denak Parisen. Eta bai, bertze emazte bat agertu zen giro horretan, ene neska-lagun judua utzi nuen eta hasi nintzen Alberroren alaba batekin, Maiterekin: ene lehenbiziko emaztea.

Baina liburuan badago triangelu bat, neska-lagun judua, Maite Alberro eta hirugarren bat: Marisol Narboni...

Marisol, bai, Marisol.

Eta badago egun konkretu bat, zure egunerokoan ongi markatua dagoena, 1943ko maiatzaren 17a...

A bai, ontsa irakurria duzu. Egun horretan hiru emazte horiekin suertatu nintzen, egun berean!!! Nire gaztaroko hiru emazte topatu... non eta Parisen! Ezin sinetsia! Baina bai, zozoa izan nintzen. Marisol hori gazte denborako adiskide handi bat zen, eta hola izan da hil arte, berriki zendu baita, dohakabea! Erdi espainola eta erdi mexikarra zen, eta aberatsa zen, bizpahiru apartamentu bazituen haren aitak Parisen... Eta bihotz onekoa zen, biziki gisakoa eta inteligentea, zinez burutsua... Hura izan behar zela ene emaztea... beti hola pentsatu dut eta dolutu naiz horretaz, hura izan behar zela ene emaztea... baina juduarekin joan nintzen...

Beno, bortz eta erdiak dira jadanik, gaurkoz utziko dugu.

Bai, akitua naiz, memoriarekin eta euskararekin hasi naiz flakutzen...

Ez dut uste! Erran duzu zure euskara ez dela intelektuala eta gezur handia da. Guk, euskaldun berriok, beti gure burua gutiesten dugu...

Menturaz hori da gure problema nagusia.

Eta izigarriko memoria duzu, batik bat Pariseko urte haieztaz, gaur balitz bezala oroitzen zara.

Den-dena ez, gauzak ahantziak ditut. Baina bai, urte inportanteak izan dira enetako.

Eta zertaz zara hobekienik oroitzen? Plazerez ala desplazerez?

Ez dakit, bietarik izan baita. Eta anitz.

Froga bat eginen dizut. Zure liburutik aterata. Janine Pichery, labur agertzen den bertze emaztea... Zein zen bere perfumea?

A, Janine Pichery, bai! *Carnet de Bal de Revillon*. Bistan da!

Biba zu! Eta zein zen Rumpelmeyer jatetxearen berezitasuna?

Rivoli karrikan zegoen leku kriket hori, bai, oroitzen naiz: ematen zuten pastiza izigarria, gaztainazko kremarekin egina.

Biba zu, berriz ere!

Abenduaren 14an, ortzegunarekin, arrats epela, euri xortak.

Irribarretsu zaude, aurreko egunean baino hobeki?

Bai, emeki-emeki berreskuratzen ari naiz ene besoa eta eskua. Gaur goizean nota zenbait izkiriatzera arribatu naiz. Zuretako. Kronologia eta ordena ez galtzeko.

Estimatus dago, eta bai, kronologikoki segituko dugu, baina saihesbideak hartuz halaber. Parisen geunden, zu larriki eri eta nora jo jakin gabe...

Aipatu nizun bezala, ukan nuen Parisen junturetako erreumatismo gaitzaldi larria eta seriosa. Orduan deliberatu nuen Akizera joatea, hantxe erreumatismoa sendatzen zutelakotz, baina hortik berehala Euskal Herrira itzultzea, euskara ikas-tera, hori baitzen bertze helburua. Osagarria zaintzea eta lengoaia estudiatzea. Eta Larresoron egon nintzen hilabete bat eta erdi, gero Ezpeletan eta Alduden, euskaran arras pulunpatua, baina ezin arrunt ikasiz! Alemanak joanak ziren, gerla fini zen, eta ene baitan

beti pentsatzen nuen ez nuela nehoiz euskara menderatuko. Ene buruari erraten nion: «*Hik, Filipe, ez duk sekula euskara ikasiko*». Baina gauza bitxi bat gertatu zen. Berriz sartu nintzen Olaeta taldean -Oldarra izena zuen orduan-, eta han bazen Zrauzko muti-

ko bat, bakarrik bizi zena, desterratua, Bazterretxea deitua, eta tarteka erraten nion: «*Zatoz etxera lo egitera*», edo «*Zatoz etxera jatera*», eta ez baitzekien frantsesa harekin hasi

«Larresoron egon nintzen hilabete eta erdi, gero Ezpeletan eta Alduden, euskaran arras pulunpatua, baina ezin arrunt ikasiz!»

nintzen euskaraz mintzatzen. Ikusten duzu, *petites choses*, *grands effets*. Gero bai, Monzonekin eta holakoekin euskaraz errexki mintzatzen nintzen.

Eta euskara hobetu zenuen kanpañan?

Ikusi duzu film hori?

Zein? Kutsidazu bidea, Ixabel? Ez erran gauza bera...

Ba bai! Tokiko euskara zen, fite mintzatua, oso aberatsa, naturala eta nahi duzuna, baina oso zaila, eta orduan ni euskararekin kiskun-kaskun ibiltzen nintzen. Bazterretxea hori izan zen egiazko errieta, edo inportanteenetako bat.

Eta kanpañan, eritasuna sendatzea, bertze helburua zena... osatu zinen?

Bai, hori bai, osatu nintzen. Pentsa ezazu zein ongi jaten genuen Larresoron, auzapezaren etxean. Hirigoien zuen izena, egunero galkatzen ninduten! Eta lekuko mozkinak! Bai, kanpañan geunden muino baten gainean, airea garbi-garbia zen, aroa zohardi... dena berdea, dena behi, zintzarri... sosegua, lasaitasuna, edertasuna... Aaaa... han bai hobeki sentitu nuela Euskal Herriaren amodioa!

Eta zoriona?

Baikortasuna itzuli zen baina ez deblauki, aldi berean sufritzen bainuen... Maite Parisen zen eta ni... urrun. Oroitzen naiz memento konplikatuak izan zirela Aldudekoak. Letra batzukan nituen eta leitzean beti beldur nintzen Maitek abandonatuko ote ninduen... Hori sufrikario gaitza zen. Eta oroitzen naiz egun batez alimaleko elurrarekin deliberatu nuela mando baten gainean Baigorriaraino joatea... Dena xuri-xuria zen eta bide gogor horretaz oroitzen naiz: mandoarekin ene amodioarengana... Gero Baigorriin trena hartu nuen eta Parisera heltzean... partida irabazi nuen. Ez egun batez, bistan da, gauza horiek pittaka-pittaka egiten baitira, baina hondarrean irabazi nuen eta 1946an Arrangoitzeko elizan esposatu nintzen!

Zure azken meza. Hori jada aipatu genuen, baina nor ziren ezteietara gomituak?

Badakizu Maite Agustin Alberroren alaba zela eta aita Eusko Jaurlaritzan zuela... Hortakotz ezteietan izen handiko pertsonak baziren: Solano aita eta alabak, Agirrerren anaiak, Monzonen emaztea, Ziaurriz (hori zen Euzkadi Buru Batzarreko lehendakaria), Landaburu, Retolaza... Besta ederra antolatu genuen, Oldarrako dantzariak alaiturik.

Eta aldarearen bertze aldean, Oxobi, predikari... Hark preskeski Oldarra izena asmatzeko parte hartu zuen, ezta?

Bai, Arrangoitzeko erretorra zen Oxobi, olerkari handia, biziki gisakoa; konparazione, nahi genuen Olaeta izena kanbiatu eta hark eta Laffitek lagundu ninduten izen polit bat atzematera. Oxobiren proposamena *Motil Xotil* zen eta Urrikarietena *Pinpirinak*, baina hondarrean erabaki genuen Laffiteren proposamenarekin aitzina joatea eta nik Olaeta izena kanbiatu nuen eta Oldarra hautatu. Oso izen ederra.

Eta dantza-talde baterako aproposa?

Bistan da, Oldarra hitzean juntatzen baitira desira fisikoa, baina tirria espirituala ere bai. Eta indarra. *Oldartzen dira, berpizten dira, iraultzen dira...* Itsasoaren oldarra, hemen erraten den bezala, eta kulturaren ere oldarra baliatzen ahal da.

Odol zahar, olde berri!

Hori Xarritonek asmatu zuen, ongi pentsatua, hastapenean abertzale mugimendurako. Baina ez zen arras hedatu, egia erran, eta nik hartu nuen.

Hau dena hasi zen Miarritze okupatu batean! Eta abertzale mugimendua jaio berria...

Bai, eta gure artean eztabaida zegoen. Goienetxe hasi zen alemanen alde bertze abertzale batzuekin batera. Eta Goienetxek nahi zituen bere aldera eraman abertzale guziak; dantzari

anitz bazen, gehienak abertzaleak, eta denak federazio baten barnean sartu nahi zituen. Baina, uroski, Aita Laffitek eta Marc Legassek abisatu zuten: «*Ne faites pas la même bêtise que sont en train de faire les Bretons*», eta orduan konprenitu genuen ez genuela Goienetxe segitu behar. Bretoiak alemanen alde jarri ziren eta denborarekin jarrera horrek haien nazionalismoari kalte egin dio.

Haatik, hemen izan ziren aleman batzuek euskal kultura miresten zuten. Segundo Olaetak kontatzen zuen nola justuki Miarritzen buruzagi nazi batzuen aitzinean dantza egin zuten eta nola miretsirik gelditu ziren, batik bat, ezpata-dantzarekin.

Ez nintzen memento hartan Olaeta taldean oraino sartua. Baina egia da alemanek bazekitela gure arraza biziki zaharra zela eta interesatuak ziren, eta Goienetxek egina zuen bere buruarekin, alemanek irabazten baldin bazuten, libro izanzen ginela... baina hori ez zen hola. Gainera, erran behar da Miarritzen ziren soldaduak pausan zirela, deskantsuan, eta ez Errusiako frontean, etsaien tiroen pean. Orduan, hastapenean ez ziren gauza oso itsusiak gertatu alemanekin. Gero bai, gero Michel d'Arcangues De Gaullengana eskapatu zelarrik, haren aita Arrangoitzeko markesa eta seme bat arrasatu zituzten, eta orduan hemen ere hasi zen erresistentzia eta istorio. Anitz eskapatu ziren De Gaullengana Espainiatik gaindi. Baina bai, hastapenean frantses eta euskaldun asko hasi ziren erranez: «*Alemanak, bakea; eta Pétain, ze xantza!*». Baina jendeek joanago eta hastiago zituzten alemanak!

Eta Liberazio egunean, non gertatu zinen?

Ezpeletan. Han nintzen eta oroitzen naiz nola mundu bat Ezpeletako plazan bildu zen *La Marseillaise* kantatzen, baina ene ondoan zegoen gizon batek ez zekien... Eta bitxia zen, zeren eta nik bainekien baina ez nuen kantatu nahi izan. Banituen ene ideiak, barne-barnean. Haatik, nahigabe handi bat suertatu zen lagun batzuekin, ez dut izenik emanen, arras

abertzaleak ziren baina erresistentziarekin bandera frantse-saren gibelean desfilatu zuten... Ze desilusiaoa!

Bozkario eguna?

Enetzat bereziki zen ene maitearen ikusteko parada. Maite.

Eta dantzariak Champs-Élysées etorbidean, ikurrinarekin. Noiz gertatu zen hori? Nik potretak ikusiak dauzkat...

Baina hori geroxeago zen. 1944an alemanak joan ziren eta 1945ean bake-garaia etorri zen. Orduan, nire dantza-taldea Parisera joan zen eta han Michel d'Arcangues kausitu genuen; ordurako medailatua zen, Normandiako lehorreratzean parte harturik Légion d'honneur titulu militarra irabazi zuen, hori ez da gauza ttipia! Eta dantza emanaldi bat eman genuen Pleyel salan, eta ikusgarria finituta, deliberatu genuen gauaz Garaipen Arkura joatera. Hantxe berean desfilatu genuen eta Michel gurekin, bere txistuarekin eta Oldarrako txistulariekin batera, ikurrinarekin... Eta euskal ordezkari zaraino joan ginen, sartzeko gogoarekin, baina Agirrek ez gintuen errezibitu, egia errateko.

Liberazio sexuala ere garai hartan ailegatu zitzaizun...

Bai! Ni 24 urtetan beti *virgen*... Ez dakit nola erraten den euskaraz, mutil zahar?

Estreinatu gabea...

Hori da, erlijioarengatik izan zen hori, alabaina. Apez maristen hezkuntzarengatik! Eta arrazoi duzu, liburuan ere kontatzen dut hori, zenbait egun ezkondu aitzin, nola egiten zen ikasteko, Miarritzeko prostituta batengana joan nintzen, Le Royal zinemaren ondoan zegoen putetxe batera... eta bai, ikasi nuen.

Baina esposatu aitzin hainbertze neska-lagunekin... eta sexurik ez?

Ez, batere ez. Ferekak bai, bistan da, baina bertzerik ez.

Zure memorieta ingelesez ematen duzu hori, *kissing and petting*... Zer da hori?

Musukatzea eta ferekatzea! Hori da! Frantsesez da *peloter*... Hitz itsusia da, baina hola zen, gauza anitz egiten genuen, gazteak eta gizakiak ginelakotz, baina oinarrizkoa... ez.

Elizarekin segitzeko, euskal kulturarentzat apezak ez ziren hain zikiratzaile izan, ezta?

A ez! Hori duda izpirik gabe. 1946an hemengo apezzeria eskuinekoa zen, baina apez batzuk hasi ziren orduan abertzale izan. Horien artean Aita Laffite, Xarriton, Urrikariet... hiru apez inportante izendatzeko... Eta, bistan da, izigarri lagundu dute euskal kultura... Euskara salbatu? Ez nuke hainbertzerako izan zenik erranen, baina entseatu zirela bai, fermuki entseatu eta ekarpen handia egin zutela, hori dudarik gabe.

Beno, zure bizitzan saltoka gabilta, Paris libratua, zu ezkondua, zer dator orain? Ni galdu naiz.

Maiterekin ezkondu eta behar nuen lan egin, eta Maiteren aitak, Alberro jaunak, eman zidan enplegu bat: *représentant en extincteurs*.

«Aitaginarreba mintzatu zen Monzonekin eta Manu Sotarekin eta Eusko Ikaskuntzaren zazpigarren kongresuko idazkari izendatu ninduten, dena pagatua»

Extin... zer?

Extincteur... sua hiltzeko zera hori... Saltzaile ibilkari nintzen, bizikletaz! Bizikletaz mugitzen nintzen, orduan ez bainuen autorik!

Eta hori Parisen?

Ez, hemen, hemen, Miarritzen. Hori ene aitaginarrebari esker. Baina gero erabaki zu-

ten Eusko Ikaskuntzaren zazpigarren kongresua egingo zutela Miarritzen eta aitaginarreba mintzatu zen Monzonekin eta Manu Sotarekin eta idazkari izendatu ninduten, dena

pagatua, *secrétaire de la Société Internationale d'Études Basques*. Eusko Ikaskuntzan! Eta idazkari nagusia Manu Sota zen, pentsa!

Ez zen atariko haizea.

Ez, ardura handia zen. Alde batetik, bazen alde zientifiko bat, Barandiaranekin, Monseigneur St Pierrerekin, eta abarrekin... Baina, bertzalde, bazen alde artistiko bat, Monzonek, Sotak eta hirurek antolatu eta prestatu genuena: bertsolariak, gure dantzak, musika... *Ramuntxo* Toribio Altzagaren obra ohol-tzaratu genuen Baionako antzokian... eta Euskal Dantzarien Besta ere iragan zen Baionan.

Eta hor duzu oso pasarte ederra, ederra bezain esanguratsua, biblikoa erranen nuke... Ogia protagonista...

A bai! Monzon eta Baleztenaren artean gertatu zen. Eusko Ikaskuntzaren kongresua iragan eta nik idazkari segitu nuen urte batez, eta orduan Euskal Dantzarien Besta Baionan ospatu zen eta jendea Donostiatik, Donibane Lohizunetik, denetatik etorri zen. Eta Iruñetik Ignacio Baleztena jin zen Muthiko Alaiak taldearekin. Eta gu bazkaltzen ari ginen apezpikuaren etxean... Ahantzia nuen, baina Monzonen ipuin bat berriz irakurtzean, ikusi dut han nintzela... Beraz, bi apezpikurekin, baita Monzonekin eta Manu Sotarekin, eta abarrekin bazkaldu nintzen. Eta bazkal denboran jakin genuen nafarrak estadioaren ondoan piknikatzen ari zirela eta ez zutela ogirik. Igandea zen eta Monzon eta Manu Sota mahaitik zutitu eta ogi xerka hasi ziren, han eta hemen, eta hondarrean atzeman zuten ogia eta joan ziren nafarregana. Eta hor... [eskuak irekitzen ditu eskaintza gisan], Monzonen eta Baleztenaren arteko ezusteko topaketa gertatu zen... «*Os traigo pan*»... «*Gracias*». Hori izan zen haien solas bakarra, etsai politiko handiak izan ondotik! Izigarriak! Baina biak katolikoak ziren, eta hori gertatu zen Monzonek zuen antzezle alde horregatik. Hark bazuen alde antzezle hori, eta ni parekoa naiz. Inportantea da bizitzan antzeztea, noiztenka.

Frantziako whisky eta gin banatzaile, su-itzalgailu saltzaile bizikletaz... eta ondotik zure curriculumean bertze bitxieria bat: fisionomista Miarritzeko kasinoan!

A, lan interesgarria zen hori, eta ontsa pagatua! Hori izan zen Eusko Ikaskuntzaren eginbeharrak bukatu zirelarik, ez nuen sobera sosik eta lana atzeman behar... eta banuen ahaide bat Bellevue kasinoan, eta hor fisionomista gisa lan egiteko hartu ninduten.

Bai, baina barkatu, zer egiten du fisionomista batek kasino batean?

Kasinora sartzean, bakar-jokoan edo erruletan jokatzeko, beti txartel bat egin behar da eta nik memento horretan fite-fite ene kaierean bezeroen xehetasunak idatzi behar nituen eta gogoan hartu, zeren eta gero jokalaria noiztenka ezagutu behar baitira. Eta bada joko-polizia bat, kasinoan berean lan egiten duena; edo kasinoko arduradunek galdegiten zidaten, «*Aizu, fisionomista, nor da laugarren mahaiko hirugarren jokalaria?*». Nik klarki eta segidan bere bisaia ezagutu behar nuen eta izena eman... Jokalari batzuen izena fite erran behar zen, asko irabazten edo galtzen zutelakotz, eta ez zitelakotz, bistan da, haiei berei izena galdegiten ahal. Eta ni biziki ona omen nintzen horretan eta gainera banekien ingelesez, espainolez, euskaraz, eta abar... eta banuen bista berezi bat. Asko irabazi nuen. Bai, lan biziki interesgarria zen, orenak eta orenak pasatzen nituen han kasinoan... Diru anitz irabazi nuen, baina, zozoa ni, sos horiek Etorki sortzeko eman nituen!

Eta norbait harrapatu zenuen jukutrian?

Beno, hori beti ikusten zen; konparazione, oroitzen naiz nola konde aristokrata batek ez zuen bere txanponen eta ondo-koarenen arteko muga bereizten... eta zoragarria zen Faruk erregea ikustea, adibidez. Nik bi aldiz lan egin nuen Bellevue kasinoan, 1951n eta 1953an, bi udaz, eta 1951koan Faruk beti Egiptoko errege zen eta jokatzera jin zen gure kasinora, eta

oroitzen naiz harentzat estreinatu genuela milioi bat franko zahar balio zuen plaka bat; lehen baziren 100.000 eta 200.000 frankokoak, baina iduriz ez zen aski errege batentzat! Eta gauza batez oroitzen naiz halere: jokoen sala hartan gaitzeko giroa bazen. Diru-giro hura irrealia zen!

DANTZAREN OLDARRA

Dantzara jiteko, goazen Oldarra taldearen garaira.

Ados. Oldarran 1945ean hasi nintzen eta zortzi urtez taldearen zuzendari artistikoa izan nintzen. Azpimarratu behar da hemengo eta bertze aldeko jendea nahasi genituela, Euskadi ttipi bat egin genuela. Han bazen Retolaza, gero Eusko Jaurlaritzako Herrizaingo sailburu izendatu zutena; bazen Likiniano anarkista, oso gisakoa... Euskal mugarik gabeko taldea zen, zinez. Eta Oldarraren istorioan laburzki aipatzeko zerbait: 1945ean Churchill Hendaian zen bakantzetan eta kamioiz joan ginen, eta ez autobusez, Michel D'Arcanguesekin eta Legasserekin batera, Churchillren aitzinean gure dantzak presentatzera. Eta oroitzen naiz lau txistulari eta hogeita hamar bat dantzari arribatu ginela, ni barne, zuzendari artistiko, dantzari eta akordeonista ere bainintzen! Eta han zegoen Churchill, Bordaberri jauregian, tribuna baten gainean, eta Michel D'Arcangues aitzinatu zen eta ingeles perfektu batean, bate-re azenturik gabe, gure dantzak presentatu zituen. Eta gero Marc Legassek olerki bat erran zion Churchilli, Aita Laffitek izkiriatura, euskaraz, bistan da! Eta oroitzen naiz Churchillren

«Oldarran 1945ean hasi nintzen eta zortzi urtez taldearen zuzendari artistikoa izan nintzen. Hemengo eta bertze aldeko jendea nahasi genituen, Euskadi ttipi bat egin genuen»

goresmena egiten zuela... «Zu, Churchill, gizon handia zara, Alemanen garaile...», eta holako laudorioak... eta gero dantzari aritu ginen, bai, Churchillen aitzinean. Historikoa zen hori!

Oldarraren historian bertze mugarri bat, 1949an Kursaa-lean presentatu zenuten *Lurargi* ikusgarria, frankismoa gailurrean zegoelarik...

Bai, hori buruan azkarki iltzatuta daukat. 1949an Kursaa-leko gela nagusia mukuru betea zen, salaren erdia abertzalek eta bertze erdia *la bofia*-z, hola deitzen zen garai hartan polizia, *la bofia*... Bai, tentsioa bazen eta guk bagenekien ez zela sobera egin behar, lanjerosa baitzen. Aldiz, gauza bixi bat gertatu zen Arrangoitzeko markesarekin: bere jantzi ofizialean eramaten baitzuen gerriko bat zuria, berdea eta gorria Arrangoitzeko auzapeza zelakotz! Eta *la bofia*-k gelditu zuen eta hark azaldu behar izan zuen zertako ekartzen zituen kolore horiek... Euskal koloreak debekatuak zituzten! Eta markesaren semea abertzalea zen, Michel, baina markesa batere ez! Alfontso XIII.aren laguna zen eta monarkiaren aldekoa! Baina poliziari azaldu behar izan zion hori gerriko ofiziala zela eta beraz gauza inozentea, zirikatik urrun... eta hondarrean gerriko horrekin sartu zen Kursaalera. Eta nik diskurtso bat eman nuen espainolez eta euskarazko hitz batzuk ere erran nituen, han zazpi probintzietako dantzak emanen genituela aipatu nuen.

Hegoaldeko zentsura saihesteko beti koloreez baliatzen...

Hala zen! Bertze behin Bilbon aritu ginen Arriaga antzokian. 1951n izan zen hori, eta ikusgarrian bazen eszena bat *Igan-dea* deitua, eta memento batez pilota partida bat antzezten genuen. Eta Jakes Abeberri txapelarekin eta gerriko gorriarekin ageri zen pilotariaren rolean. Hori hastapenean, zeren eta jokatzeko mementoan bere gerriko gorria galdu zuenarena egiten baitzuen eta ordez bertze gerriko berde bat jantzen zuen... Hori iraultza bat zen! Keinu ttipi bat, baina biziki

kitzikagarria, kolore debekatuekin, ikurrinaren koloreekin! Orduan, biharamunean, *la bofia!*, plaza handi batean polizia bat tupustean agertu zen eta atxilotu gintuen Jakes Abeberri eta biak, eta Jacques Hualde gure tenor bakarlaria halaber. Eta polizia-etxera eraman gintuzten eta han arrastatuak izan ginen zazpi orenez... Nire emazteak Frantziako kontsula abisatu zuen baina hark ez zuen fitsik egin, eta oroitzen naiz Tacolo izeneko ostalari abertzale batek jateko zerbait ekarri zigula... eta hondarrean zazpi orenen buruan libratu gintuzten.

Eta zein zen akusazioa?

Ba zentzugabekeria bat: futboleko sartze batzuk saltzeko edo erosteko asmoa genuela leporatu ziguten! Irringarria zen hori!

Oldarra Bilbon eta Donostian ari izan zen, baina kanpoan ere bai...

Laburzki kontatzeko, Miarritzeko talde ttipi bat ginen, baina Suedian, Italian, Aljerian, Belgikan, eta abarretan dantzan aritu ginen, eta lehenago erran bezala, bertze aldekoak eta hemengoak nahasiak ginen. Memento loriosenetan 60 bat emanaldi ematen genituen urtero!

Eta hemengo dantzariak, nor ziren?

Gehienak langileak, gazteak eta langileak, eta batzuetan adin-nekoak ere etorri zitzaizkigun, Felix Arostegi konparazione, Domintxainekoa, gurekin jin zen... eta gehienak abertzaleak ziren, baina ez luzerako. Olaetari esker gazte horiek abertzaletu ziren eta *Gora Euskadi askatuta!* entzuten zen nonahi, eta ikurrina nasaiki ikusten zen... Baina gero ez dira denak abertzale egon.

Eta zertako finitu zen Oldarra? Hori ere aipatu behar dugu.

1953an samurtu nintzen Jakes Abeberriekin, zinez samurtu; kalumnia, aiherkundea eta orotarik egon zen gure artean, ez zen batere goxo izan, egia errateko. Eta ene koinata batek erran zidan: «*Zoaz hortik, Poupou, utz Oldarra eta bertze*

tropa bat apaila ezazu». Eta hola sortu zen Etorki. Lehenik ideia sortu zen, eta gero pittaka-pittaka osatu genuen taldea. Parisera joan nintzen eta xantza handia ukan nuen, zeren eta ene emaztearen anaia bat baitzen Janson de Sailly lizeoan eta han bazen Champs-Élysées antzokiaren kudeatzailearen semea. Eta semea aitarekin mintzatu zen eta aitak deblauki erran zidan: «*Akort, prest nago zure ikusgarria hartzeko*». Eta bortz-pasei hilabete baizik ez genituen dena preparatzeko... Orduan, berriz Euskal Herrira itzuli nintzen dantzariak eta musikariak biltzera. Eta oroitzen naiz denboraldi horretan auto-istripu larri bat ukan genuela: bortz ginen, nik fitsik ez nuen ukan, baina biga larriki kolpaturik atera ziren hortik... Eta Carlos Semprúnen emazteak gurekin bidaiatzen zuen. Sylvia Nicolas deitzen zen, eta hark dekoratuak eta jantziak diseinatzen zituen...

Eta zer egin zenuten...?

Barkatu, ez zaitut aditzen... *oh la la la, au secours!*

Zer da?

Nola? Nire entzuteko zera hau, ez da kurritzen... *oh la la!* Horrela ezin dugu elkarrizketa segitu... Sabiña! Sabiña! Zau-de... [zutitzen da eta gelatik ateratzen]... A, ez dago etxean... Atera da. Zau-de... A bai...

Bai?

A bai, orain bai, entzuten zaitut.

Pozten naiz! Eta usu bakarrik geratzen zara etxean?

Ez, bakan gertatzen da hori, Sabiña ateratzen delarik korian kantatzera eta holakoetan. Baina hemen ukarria badut segurtasun-alarma bat, baleki bale... [ordulari gorri bat erakutsiz].

Botoi hori sakatu eta, zer?

Sabiñak mementoan berean entzuten du etortzeko alarma.

Eta zenbat kilometrora urruntzen ahal zara?

Ez dakit, mementokotz ez dut anitzetan baliatu. Beharrik!

Dena den, bakartasun puntu bat ukan duzu. Eta duzu, ezta?

Bai, uste dut inportantea dela norbera bakarrik egotea noiztenka, eta bere buruarekin ontsa akomeatzea. Egoki da noizbait begiak hestea, pentsaketa egotea... Baina ene adinean badakizu...

Sabiña, beraz, ez duzu aipatu.

Etorkiko bi dantzarisari esker ezagutu nuen. Ene hirugarren emaztea da. Gero sartu zen Etorkin hura ere. Maite Alberro izan zen ene lehen emaztea, Gipuzkoarra zen eta 17 urtez egon ginen elkarrekin, eta Uxo eta Kattin ukan genituen. Gero Nathalierekin esposatu nintzen. Hura Miarritzen sortua, biziki gisakoa eta ederra baina doi bat xanfarina. Harekin alaba bat ukan nuen: Eloixa; tango irakasle da. Eta Sabiñarekin alaba bakar bat dugu, Argia izenekoa, hiru seme baditu, hirurak ikastolan. Badu 46 urte ezkonduak garela Sabiña eta biok! Egun guzietz ene ondoan da eta sekulako energia ematen dit, horrek ez du preziorik!

GU ETA ETORKITARROK

Beno, dantzara bueltatzeko, Etorkiko jende-castingean geunden, Champs-Élysées antzokikoak hitza emanik...

Oldarra finitu zen eta Etorki antolatzen hasi ginen 1954an. Eta Donostiara joan ginen artista xerka eta Gene Yurreri esker dantzari eta musikari batzuk bildu genituen, Polentzi Gezala, adibidez, dudarik gabe orduko txistularirik handiena; eta Nekane Lasarte paregabeko sopranoa; Joseba Urrutikoe-txea dantzaria, samurai baten edertasuna zuena... Elementu guti, baina arras onak. Eta gero Miarritzeko batzuk eta Pariseko bertze euskaldun batzuk hautatu genituen 25 presunako taldea osatzeko.

Beraz, berriz mugaren bi aldeetako jendearekin...

Bai, eta xantza ukan nuen, Agustin Alberro ene koinatua ere berotu baitzen administratzaile gisa parte hartzeko. Haren lagun aberats batzuek jauregi bat bazuten; leku ikaragarria zen! Eta jauregi hori utzi ziguten gure lehenbiziko ikusgarria presta genezan. Château de Launay zen jauregia, Saumur hiriaren ondoan zegoen, eta hilabete bat eta erdiz egon zen han talde guzia. Etorki laborategia han ezarri genuen plantan!

Sosik gabeko artistek jauregia hartua...

Gure asmoa zen amets bat betetzea eta 25 presunako talde profesionala muntatzea eta noizbait amatur egoeratik ateratzea.

Eta ingurua pizgarria zen, ezta? Garaiko prentsan nabarmentzen zuten nola lantzen ari zineten: «fièvreusement»...

Bai, zaintsuki! Kasik 30 artista ginen, eta haien artean bi iruindar, Txelo Uriz eta Mertxe Zukuntza, denak gazteak. Eta hortik atera ziren dantza herrikoiak, abesbatzak eta bi ballet,

«Gure asmoa zen amets bat betetzea eta 25 presunako talde profesionala muntatzea eta noizbait amatur egoeratik ateratzea»

Aita Donostiaren musikarekin. Batak *Andoniñe* izena zuen, amodiozko istorio bat kontatzen zuen euskal portu batean gertatzen zena, Lekeitioko Kaxarranka dantzarekin... Eta bigarrenak *Orhi pian*, ezkontza baten menturak eta desmenturak, Zuberoan kokatua.

Eta estreinaldia handizki egin zen, Champs-Élysées antzokian, eta publikoan Agirre lehendakaria ere bazen...

Eta badakizu zer?... Gauza bat baizik ez zigun erran: «*Más bajos, harían falta dos o tres bajos más*», ez gehiagorik. Baina Irujo ere han zen eta bazen koktel bat ikusgarriaren aitzin, eta azken mementoan, Txelo Uriz Iruñeko neskari esker, Lizarrako gaiteroak ekarrarazi genituen Parisera. Eta koktelean gaita taldearekin hasi ginelarik... Irujo negarrez hasi

zen, arras hunkitua. Pentsa ezazu, 1937an utzia zuen bere herria eta hau 1954an zen!

Eta Jean Haritzelharrek ere goraipatu zituen Etorkiren lehen urratsak: «Lehen aldikotz bizi izan dut euskal bizi espirituala eta tradizionala».

Uste dut Baionan ikusi zuela, eta gero letra eder bat igorri zidan erranez gibelka joan zela ikusgarrira, baina hondarrean ustekabe handia ukan zuela.

Bai, baina bere letran, menturaz inportanteena da «lehen aldikotz» hori.

Beno, agian zerbait berritzen ari ginelakotz nonbait, batek daki. Gure balletarekin istorio bat kontatu nahi genuen, eta, Maurice Béjartek egiten zuen gisan, guk ere gibelego koreografia landu eta eman nahi genuen.

Pariseko estreinaldiaren ondotik...

Erran bezala, gure ideia zen profesional gisa aritzea, eta denek utzi zuten beren ofizioa munduan gaindi dantzatzeko. Egia erran, lehenbiziko urtea aski ongi pasatu zen, zeren eta kontratuak aski eskuzabalak baitziren eta hortik 25 presuntzat bizitzea erdietsi baikeuen. Orduan, Champs-Élysées antzokian eman genuen ikusgarria eta gero Sadler's Wellsen Londresen, Holandan, Miarritzen... Eta hasi ginen munduan gaindi dantzan.

Eta denentzat soldata bera, demokrazia ibiltari bat...

Hola zen, bai! Baina ez zen hain zaila, ez baitzen aski sosik! Jatekoa pagatzeko heina eta kitto! Eta beti adiskideen etxeetan eta holakoetan lo egiten genuen.

Eta Suitzan... eta Ekialdeko Alemanian... eta Holandan... eta Spainian, baina han berriz ere arazoak...

Baina, zaude istant bat. Ez gaitezen hain fite joan. Lehenbiziko malurra 1954an gertatu zen. Bi hilabeteko itzulia aitzinikusia

genuen Espainian eta dena antolatua zen eta sinatua. Mozkinak ehunekoetan banatzekoak ziren, ez kopuru finkoan. Eta oroitzen naiz Donostiara joan nintzela bertze artisten xerka Errasti eta Alberroren postuak ordezkatzeko, horiek errefuxiatuak izanez ezin baitzuten parte hartu. Eta gauzak hola, deitu nuen Iruñeko antzokira, Etorkiren itzulia han hastekoa baitzen. Eta telefonoaren bertze puntan, hots batek erran zidan: «*Pero ¿cómo? ¿Ustedes no saben que están prohibidos?*». Telefonoz jakin nuen! Gobernuak debekatu gintuen, gu abisatu gabe! Eta gero jakin genuen Espainia guzian ez genuela haizu aritzea.

Zertako?

Gure ohorezko komitean Guy Petit bazen ere, Miarritzeko auzapeza, frankismoaren aldekoa, eta Arrangoitzeko markesa ere, arras eskuindarra zena... Baina aldi berean Monzon eta Agirre presidentea han ziren ere bai. Bistan da, hori izan zen debekatzeko arrazoi nagusia. Zentsura hutsa.

Baina zentsura ez zetorren alde bakar batetik soilik...

Nola?

Erran nahi dut gero ere Estatu Batuetatik galarazpen bat ailegatu zela.

A bai! 1955ean, Ekialdeko Alemanian bira eder bat egin genuen eta hori bai arras ongi pagatua izan zela, eta biziki ontsa pasatu zen. Eta hortik Estatu Batuetan itzuli bat egiteko bertze plana suertatu zen. Baina handik komunikatu bat igorri ziguten gure kudeatzailearen bidez: «*Debeku bat duzue Estatu Batuetan antzezteko, komunista gisa salatu baitzaituztete*». Orduan, 1954an Espainian debekatuak ginen nazionalistak ginelakotz eta 1955ean Estatu Batuetan komunistak ginelakotz!

Eta horrek Etorkiren etorkizuna ilundu zuen?

Eta nola! Lanik ez, eta orduan ogia berriz irabazi behar. Sakelan kukuso ibiltzen ginen, hemen erraten den bezala. Ene

adiskide batek, dantza kritikari zen batek, proposatu zidan Comédie de Provence konpainian sartzea dantzari klasiko gisa. Memento hartan *Le Bourgeois gentilhomme* antzezten ari ziren Aix-en-Provencen, Molièreren pieza bat, eta bere obretan usaia den bezala ballet bat dago eta ni han sartu nintzen. Klasikoan oso malestruka nintzen, baina onartu ninduten. Lau ginen, Jugoslaviako bat, Kataluniako bertze bat, suitzar bat eta ni. Eta hiru hilabetez sakela bete nuen dantza klasikoari esker.

Malestruka erran duzu, baina akordatzan naiz beti errepikatzen duzula zure lehenbiziko koruarekin hasi zinela musika nota bat ere jakin gabe...

Fitsik ez nekien. Eta bai, hasi nintzen Aranburu apezaren orde. Aita Donostiaren adiskide bat zen. Sine Nomine abesbatza sortu zuen eta Oldarrako dantzariak hasi ziren kantuz harekin, eta egun batez Aita Aranburu samurtu zen jende anitz ez zelako errepiketara joaten. Eta zenbait egunen buruan Miarritzeko kasinoan ikusgarri bat izan zen koruarekin eta dantzariekin. Eta ene kantariak: «*Poupou, Poupou, hik zuzendu behar duk*». Eta ihardetsi nien ez nekiela deus musikaz. Eta egia zen. Hasi nintzen amari esker pianoa ikasten baina ez zitzaidan batere gustatu. Eta gero erosi nuen akordeoi bat eta hasi nintzen akordeoiarekin, baina deus ikasi gabe... Orduan, «*Poupou, Poupou, korua zuzen ezak, otoi!*», eta hondarrean, onartu nuen. Hasi nintzen Sorozabalek harmonizatu *Txomin* kantuarekin, argiki oroitzen naiz: «*Txomin, jo ezak tronpeta!*», eta gero bortzpasei kantu gidatzera menturatu nintzen, musika jakin gabe! Eta kexa handirik ukan ez nuelakotz, ba orduz geroztik koruaren gidari segitu dut!

Etorki zentsuratua, ballet klasikoan dantzari... Zertan ziren zure bihotzeko aferak garai hartan?

A, garai hitsak ziren alor horretan ere. Dantzari klasiko nintzelarik Aix-en-Provencen, Parisen banuen amorante bat, harremana hasi berria zen... [hiru segundoko duda]: SB.

SB? Emazteen egiazko izenak ez dituzu aipatzen zure memorietan...

Hobe hola erratea, SB. Bakarrik erran dezagun zuberotarra zela. Amodio handi-handia.

Handiena?

Handienetariko bat, segur. Gaztea zen, biziki intelektuala eta burua arras jantzia.

Baina garai hartan zu esposatua zinen, ezta?

Bai, Maiterekin, eta bi haur genituen, Uxo eta Kattin, eta hasi nintzen SBrekin eta memento batean joan behar izan nuen Aix-en-Provencera... Eta biziki triste nintzen, ene bizitzako mementorik ilunenetako bat izan zen... Sobera urrun baikinen!

Eta?

Azkenean egia erran nion Maite emazteari eta biziki ongi gobernatu zuen afera eta erran zidan: «*Hura maite baduzu, zoaz harekin!*». Beraz, hori proposatu nion SBri, baina azken mementoan ez zuen onartu... Bere familiaren eraginez, nik uste. Eta horrek biziki nahigabetu ninduen, gogoia ilundu... SBrekin finitu zen istorioa eta Maiterekin nuen amodioa zikindu zen.

Harekin ailegatu zen behin kontatu zenidan lehenbiziko suizidio entsegua?

Bai, ene lehenbiziko suizidio entsegua garai hartan gertatu zen. Lehenbizikoa eta gogorrena. Hartu nuen Largactil lo egiteko erremedio botila ttipi baten erdia... Orduan sakonki lokartu nintzen eta, botila erdi hutsik ikusirik, Maite ene emaztea segidan ohartu zen zer gertatu zen eta bere eskua ahoan sartu zidan eta goiti botarazi zidan, eta bizitza salbatu!

Eta zergatik ailegatu zinen puntu horretaraino?

Zail da erratea, zail.

Erraten da suizida batek soilik konprenitzen duela bertze suizida bat...

Bai, hori da. Nik badakit ez zela soilik amodio kontu bat izan, baizik eta nahasmendu bat. Bizitza normala berreskuratua nuen, SBrekin istorioa bazterrera utzi... baina ez dakit. Nire onetik aterata nintzen garai hartan.

Baina burua beti berriz altxatu duzu...

Eta kasu hori ez zen salbuespena izan, orduan izan nintzen apalenean, baina beti bezala hortik bizkortzen hasi nintzen...

Eta nolaz? Zeren eta ene arrebari eta Marisoli esker Radio France d'Outre-mer irrastian sartu bainintzen. Eta hango zuzendaria Pierre Schaeffer zen, nirekin scout izana! Hartu ninduten animatzaile gisa eta ofizioa ikasi nuen. Zazpi urtez ari izan nintzen mikrofonoaren aitzinean; esperientzia berria, beraz, eta dohainak aurkitu nituen. Pierre horrek meritu handia zuen, Afrikan irrastia sortu baitzuen eta formakuntzak egin hango jendea trebatzeko.

«Radio France d'Outre-mer irrastian sartu nintzen. Hartu ninduten animatzaile gisa eta ofizioa ikasi nuen. Zazpi urtez ari izan nintzen mikrofonoaren aitzinean»

Irrati-animatzaile erran duzu, hori ez da esatari hutsa izatea, ezta?

Ez, batere ez, aurkezle izatea da, programa baten gidari izatea eta gehiago: jendea elkarrizketatu behar da, zinta magnetikoa estudioera eramanean, muntaketa egin, mikro aitzinean solastatu...

Eta hainbertze okupaziok berpiztu zintuzten?

Bai, eta aldi berean libertateak lagundu ninduen, Radio France d'Outre-mer irrastian zen libertateak. Oso hedabide libre brea baitzen, eta bertze emazte anitz ezagutzeko parada. Eta

1956an bertze gauza bat oso garrantzitsua gertatu zen ene bizitzan: alderdi komunistan sartu nintzen. Eta bere funtzio sozialak eta psikologikoak bazituen ere, bizitzeko arrazoa ematen zidalakotz! Etorkirekin kritika onak bildu genituen, baina sosik ez genuen; beraz, ez genuen konprenitzen bizi ginen sistema... Iraultza bat egin behar zen, dena erdiestekoa zen baina ez genuen fitsik erdiesten! Eta horrek bizitzeko arrazoi bat eman zidan. Eta segidan gertatu zen bertze ezusteko bat: Etorki berriz martxan jarri genuen, amatur gisa, baina berriz bidean, eta 1957an Moskura joan ginen, bidaiako sariaren erdia bakarrik ordainduz, eta pentsa ezazu: Mosku ezagutzea komunista batentzat... ze xantza!

Eta paradisu bat zen?

Bon, Gazteriaren Mundu-Festibala ospatzen ari ziren. Beraz, pobrezia ez zen ikusten, ezta desilusioa ere, bederen memento horretan. Baina ni biziki zoriontsu nintzen: Etorki berriz bidean, irratian libertatea, lan intelektual bat eta alderdi komunistan militante!

Eta alderdi komunistari esker, Etorkik Picassoren urteburuan parte hartu zuen...

Bai, proposatu ziguten Picassoren 80 urteen urteburu-bestan parte hartzera. Gaitzeko gizona zen, bere akatsekin, alimalako akatsekin, baina artista zoragarria. Nizan izan zen gala nagusia, bazen pianista sobietar bat, Espainiako jokalaria, eta guk dantza egin genuen. Eta biharamunean, Vallauriseko museoko inaugurazioa ospatzekoa zen. Han galtzada egitea galdegin ziguten, ohorezko desfilean, eta han geundelarik, Etorkikoak, gaiteroak, Bizkaiko txistulariak, Arrate anaiak... ba han geundelarik, Picasso ondora jin zitzaidan eta galdegin nion: «¿Es verdad maestro que es usted vasco?». Eta eni begira, hasi zen boz apal batez kantuz: «*Gernikako arbola da bedeinkatua...*»... Segundo batzuk bertzerik ez ziren izan, eta gero urrundu zen, baina segundo horiek zoragarriak izan ziren, horrek zerbait erran nahi baitzuen!

Bere amona Etxeberria bat zela?

Ez, berea ez, haren aitaren amonak Etxeberria zuen abizena. Gernikako historia ez zen soilik margolan bat Picassorentzat.

Irratian, nola bukatu zenuen?

Irratian lan ederra nuen, baina egun batez jakin zuten komunista nintzela. Nik ez nuen jakinarazi nahi, gordetzen nuen, baina jakin zuten... Ez ninduten berehala kanporatu, baina lan zozoak eman zizkidaten: musika grabaketak, erreportaje sinpleak...

Punitzeko manera bat...

Arrunt. Eta triste nintzen! Lan guti nuen egiteko, ene lanpostutik Boulogneko oihanera joaten nintzen irakurtzera, ez nuen bertze egitekorik. Baina orduan alderdi komunista kanbiatua zen, anitz irekiagoa zen. Eta haien 20. kongresuaren ondotik programaren barnean ideia bat presentatu zuten: kultur etxeak irekitzea Paris inguruko auzo gorrietan. Orduan bi zuzendari xerkatzen zituzten Montreuil eta Vitryko zentroetarako. Eta bi hautagai baziren, Binoche, Juliette Binocheren aita, eta ni! Eta Vitryko auzapezak ni nahi ninduen, beraz Vitryko zentroaren zuzendari izendatu ninduten eta Binoche Montreuilleko zentrorra joan zen. Eta lau urte eman nituen postu horretan. Zinez lan zoragarria! Artista anitz ekarrarazi baintuen: les Chœurs et Danses de l'Armée Rouge, Jean Ferrat, Barbara... Debate bat antolatu nuen ere gai horrekin: 'Zer da kultura?', eta mahai inguruan Jorge Semprún jarri zen gomitatuen artean. Garai hartan jada partidu komunistatik urruntzen ari zen, eta, hortakotz, biharamunean, Parisetik Vitryko auzapeza deitu zuten Semprúnen lekukotasunaren grabaketa eskatzeko... Hori 1964 irian izan zen. Gero Semprún eta biak berriz juntatu ginen 1968ko maiatzeko gertakarien kariatara, baina ordurako ideiaz kanbiatua genuen biek.

Eta Semprúnek bere azken ametsa kontatu zizun behin?

Ze amets?

Hemen, Biriatur, nahi zuela bere azken egoitza.

Semprúnek? Jorgek?

Hori eta bera. Sarritan mugara jin omen zen hemendik bertze alde ikustera eta Biriaturko hilerrian nahi zuen ehortzia izan, han sentitu baitzuen «*la patria de los apátridas*» deitzen zuena.

Ba ez nekien hori. Eta azkenean erreusitu zuen?

Ez, badago plaka bat oroigarri gisa Biriatur, baina hura Parisen dago bere emaztearen ondoan.

Dohakabea! Harremanak ukan ditut harekin eta haren anaiekin. Haren koinata Sylvia Nicolasek gure dekoratuak eta jantziak diseinatu zituen. Eta Jorgeren anaia batek, Paco Semprúnek, egin zidan musika bat ene ballet batendako. *Irri egiteko istorioa* izena zuen ballet horrek eta 1971n eman genuen. Eta bai!, orain oroitzen naiz, Gurrea zuten deitura Semprúndarrek, beraz euskal odol xorta bat bazuten zainetan, eta ez nau harritzen Biriaturekin lotura azkar hori kausitu zuela.

Picasso Etxeberria, Semprún Gurrea... nor ez da izan euskaldun?

Doi bat ikertzen baldin baduzu, beti agertzen dira.

Menturaz hori da gure kondena, euskaldunok beti euskaldunen bila.

Vitryko bertze gertakari bat kontatuko dizut. Behin etorri zitzaigun Errusiatik pianista handi bat, Vlassenko, eta biharamunean bazkaldu ginen elkarrekin Vitryko auzapeza, pianista famatua eta bizpahiru gonbidatu gehiago, eta horien artean Pascarelli batzorde zentraleko kidea. Eta hasi ginen erdi irriz mintzatzen eta memento batez auzapeza hasi zen ene atakatzen, lagunak ginen baina beti zirikatzen ninduen: «*Filipe, zu beti Euskal Herriaz eta Euskal Herriaz... ez duzu bertzerik ahoan...*». Eta hasi nintzen oldartzen eta ene burua

defendatzen, eta ez nintzen guti harritu: Vlassenko ene alde hasi zen eta Pascarelli halaber! Beharbada italiarra zelakotz! Eta bertzea errusiarra! Orduan konturatu nintzen frantsesek ez zutela gure problema konprenitzen eta, oraino okerrago, ez zutela konprenitu nahi! Baina Pascarellik eta Vlassenkok bertze mentalitate bat zuten eta gure alde ziren!

Eta egun batean zure dimisioa eman zenuen. Penaz utzi zenuen Vitry?

Ene ofizioa biziki interesgarria zen, anitz jende ezagutu nituen eta artista franko etorrarazi, baina sobera lan zen hondarrean. Eta eni gertatu zitzaidana izan zen, zilegi izan bekit konparazioa, Brel eta Arnaud kantariei gertatu zitzaiena, erran nahi baita, lan eta lan ari ginela kulturaren eta jendeen alde, baina azkenean ohartu ginen zibilizazioa ezinago txarra zela, eta gainera Parisen zama jasan behar zen, hiri handiaren presioa, beti leku batetik bertzera lasterka, bizitza zatika egitea eta ez osorik ikustea... Beraz, sentitu nuen partitzeko gogoia eta partitu nintzen.

«Vitryko nire ofizioa biziki interesgarria zen, anitz jende ezagutu nituen eta artista franko etorrarazi, baina sobera lan zen hondarrean»

Eta nora?

Bihar kontatuko dizut, gaur jada akitua naiz, barka.

Ados, baina utzi memento bat otoi bizpahiru estra-galdera egiteko, fite-fite. Atzo ahaztu nituenak. Zure Pariseko gaztetako urte horietan «*glandeur*» bat zinela idatzi duzu, zer erran nahi du?

Glandeur? A bai! Euskaraz ez dakit, ez da hiztegieta eman, *argot* baita hori, karrikako hitz bat. *Glandeur* da alferra izatea, ezer egin gabe egotea eta arrangurarik gabe. Baina dibertitzeko moduan. *Vitellone* gisa Felliniren zineman, gazte horiek, lan egiten ez zutenak, baina bizi zirenak.

Bai, eta jakin nahi dut ea artista bat bilakatzeko hori inportantea izan zen zure bizian?

Zaude, *glandeur* izan naiz zenbait aldiz bakarrik, aldiz ene biziko parte handienez, artista gehienek bezala, anitz lan egin eta ikasi behar izan dut. Halere arrazoi duzu, denbora ukaitea biziki garrantzitsua da.

Denbora, baina sosa?

Hori zen auzia! Kultura kontsumitzen nuen, baina horretarako ere sosa behar da. Baina bai, egia da norberak lan egin ez duelarik, bederen denbora duela bere burua janzteko. Baina nik erranen nuke funtsezkoena ez dela denbora, ezta dirurik ukaitea, baizik eta desira eta bulta. Gustua, hitz batez. Artelan bat ikusteko gustua, adibidez. 1941ean kontserbatoriora joaten ginen orkestra nagusiaren kontzertuen errepiken entzutera, urrik baitzen; eta han Münch, sekulako konpositore alsaziarra! Ez dago opari hoberenik kulturaz asetzeko!

Egun batez pobre, beste batez jaun.

Iparragirreraren bertsoak ziren horiek eta Pariseko urteak kontatzeko ontsa emanak dira.

Sosaz aparte, bada artearen desira, zuk bizi-bizirik mantentzen duzuna. Zinemazale errabiatua zara eta izan zara baita irakurle fina...

Ene kultura ene baitarik eraiki dut, eta ene kultura egina da *de bric et de broc*, erran nahi baita ez duela ordena finkorik eta leku bat baino gehiagotarik datorrela. Batzuetan film batetik, bertzeetan liburu batetik... Oroitzen naiz gehienik irakatsi zidan liburuaz, *Les Thibaud*, Roger Martin du Gard idazlearena, ez duzu sekula leitu?

Ez, eta ez dut ezagutzen, barka, zer kontatzen du?

Guti idatzi du idazle horrek, baina oso ezaguna zen, beti borrokan ari zen, arras progresista! Gide, Romain Rolland eta holakoekin batean, 1930eko hamarkadan sortzen, handitzen

eta mehatxatzen ari zen faxismoaren eta nazismoaren aurka egin zuen. Gero etorri zen Nikos Kazantzakis. Hori ere biziki estimatzen dut.

Eta Belar gorria, Boris Vianena, hori ere memorietan maiz aipatzen duzu, sustut denboraren kontzepzio ezberdin bat irakatsi zizulakotz.

Umorez josia da eta aldi berean malenkoniaz ere... Emaztegaia hiltzen zaio eta ez du erraten minbizia duela, baina bere zitoria jana dela... Ikusten duzu zein zaila den horretaz mintzatzea?... Eta bai, denborari dagokionez, protagonistak makina bat asmatzen du bere iragana berriz bisitatzeko, eta hor dago aipatzen nuen denbora ikusteko bertze ikuspuntua. Baina bai, erran genezake literaturak, eta hein handiago batean zinemak, kanbiatu nautela, Pariseko burgesiatik urrundu naute eta komunista baten ideiak sorrarazi dizkidate.

Zinemak, batik bat?

Zinema sobietarra, gehienbat... *Le cuirassé Potemkine*, Eisensteinen maisulana; *Le Quarante et unième*, Txukhrairen film bikaina, *Le destin d'un homme*, Bondartxukena... Zer gehiago? A bai: *Quand passent les cigognes*, Kalatazovek egin zuena, eta Kontxalovskik egin *Le Premier maître*. Eta zinema engaiatua, konparazione *Mourir à Madrid*, nola zen egilea? Bai, Frédéric Rossif, biziki film inteligentea... Bai, zenbait filmek biziki kanbiatu naute. Uroski Frantzian intelektualak progresistak dira eta kultura iturri handia izan da enetako.

Beraz Pariseko glandeur bat izatetik aise pasa zinen euskal saltinbanki bat izatera...

[Irriz] Bai! Biak mugitzen baitira, glandeurrak eta saltinbankiak, ez dira geldirik egoten. Saltinbankia badakizu zer den?

Bai, espainolez hala erraten da, saltimbanqui.

Hala deitu nituen gure kronikak munduan zehar, *Saltinbanki baten kronikak*. Oldarraren eta Etorkiren urteak kontatzeko

bereziki, munduan zehar ibili baikara, *Miarritzetik Tbilisira, Bogotatik iraganez*. Hori da lehenbiziko liburua, 1942tik 1994ra gertatzen dena, eta bertzea: *Tbilisitik Getariara, New Yorketik iraganez*, aitzinekoaren segida: 1995etik 2007ra.

Beno, fini. Etorkiren garaira baizik ez gara ailegatu, eta oraindik 1960an gaude. Badugu lan...

Baina biharko utziko dugu, oren bat baino gehiago mintzatu gara eta akitua naiz. Eskertzen zaitut.

Nik dut zure ahalegina eskertzen. Pausa zaitetz, eta bihar erreposkiago ibiliko gara.

Ontsa da.

Abenduaren 16a, ortzirala, zeru blua, laino herexarik ez.

Oren bat eta erdi dugu zure bizitzako azken urratsak laburtzeko.

Ez dakit kapable izanen garen.

Eta zure pentsamendu batzuk... Eni ez zait soilik interesatzen zer egin duzun, baina nor zaren ere bai.

A! Horren laburtzea zailagoa da.

Entseatuko gara. Ez dakit zertako, baina etortzean ari nintzen ene buruari galdezka ea Atahualpa Yupanqui ezagutu duzun...

Ez, baina egun batez harekin gertatu nintzen, Parisen karrrika ttipi batean, eta doi bat mintzatu ginen. Chavero zuen deitura eta Atahualpa Yupanqui izengoitia, amaren partetik euskalduna zen: Aranburu.

Bertze bat euskal zerrenda handitzeko, Semprún eta Picassorekin batera. Eta, Georges Moustaki ezagutu duzu?

Bai, hori bai. Elkar ezagutu genuen, adiskidetu eta egun batez taula gainera igatera gomiatu ninduen, bai baitzekien Greziako

kantu bat banekiela, eta elkarrekin kantatu genuen: «*O dromos ine skotinos*» [kantatzen du], «bidea iluna da»... erran nahi du.

Churchillen aitzinean dantzan... eta Bertolt Brechtekin halaber!

A bai! Nahi duzu kontatzea? Laburzki. Eman genuen ikusgarri bat Ekialdeko Alemanian eta Berliner Ensembleko antzezleriak jin ziren gure ikustera. Iduriz gustatu zitzairen, eta gauaz bildu ginen Brechten emazteari esker eta hasi ginen kantatzen *cantos de la guerra de España republicanos*... Eta Bertolt Brecht hurbildu zen, oroitzen naiz txapel ttipi bat zuela buru gainean, eta istant bat egon zen gure artean... Eta gure dantzari batek ukan zuen maitasun istorio bat Brechten alabarekin, baina hori ere labur izan zen [irriz].

Galaxidi, Pontikonisi... Zure liburuetan paradisia aipatzen duzularik, beti Grezian kokatzen duzu.

Edertasuna han nonahi baita! Egun batez oroitzen naiz lo egin genuela Meteoran. Badakizu alimaleko arroka horiek eta puntan monasterioak eraikiak baitira, eta igateko sokak baliatzen baitituzte.... Hori berezia izan zen. Bai, baina leku eder baten aipatzeko... Lehena bururaten zaidana Grezian dago ere bai: Kreta irlan konkretuki, Kanea izeneko herri ttipi bat bada: zer patxada, zer sosegua han, itsasbazterrean... aaaa, paradisia! Orain, maluruski, Kanea turistez eta hotelez josia bide da.

Eta Euskal Herrian...

Nafarroako ipar mendebaldean, dudarik ez! Begira, joan ginen berriki Nafarroako herri ttipi batera: Goldaratz. Ostatu bat bazen eta han trago bat hartu genuen eta hango familiarekin mintzatu ginen. Ondotik, bertze egun batez, berriz joan ginen, han bazkaltzeko asmoarekin, eta ostatuaren aitzinean: «*Bada norbait?*», eta arraposturik ez... eta sartu nintzen barnera... etxera... korridorrera... jangelara... eta sukaldera... galdezka: «*Bada norbait?*». Eta ez zen nehor, baina ateak zabal-zabalik ziren! Hori da enetako paradisuaren marka bat,

beldurrik gabe bizitzea! Hori lasaitasuna! Zoaz egun batez eta zure begiez ikusiko dituzu.

Bai, ez naiz nehoiz izan, badakit non dagoen, han mendi baten puntan eta bidetik apartatua, menturaz hori da edertasunaren gakoa...

Bai, mundu modernoarekin erkatuz diferentzia handia bada holako leku batean. Eta guti gelditzen dira. Mundu modernoaren gezurretik urrun daude eta oreka bat kausitzen dute. Bai, nik bizi nahi dut bortak irekiak dituen herri batean.

Hori ere zure anarkismo teoriarekin nolabait lotuta dago, anarkismoa eta baserria beti zaku berean sartzen baitituzu...

Hori da, berdintsuak dira. Bitxi bada bitxi, kanpañako euskaldunek ez dute sobera maite biltzea, etxeak beti apartatuak izan dira, bakoitza bere erresuma ttipian; eta hori da anarkismoaren funtsa, autonomia eta aldi berean solidaritatea. Hori hemen dugun auzolanean ikusten da.

Eta Zuberoan artzainek bortuetan badute Olha izeneko sistema... Hori ere fierki aldarrikatzen duzu...

Gauza bera da, bai, edo gisa berekoa. Ez dut errotik ezagutzen, baina, aditu dudanaren arabera, bada igualtasun handi bat bortuetako artzain-sistema horretan, elkarrekin egiten dituzte lan guziak, ardi esnedunekin, antzuekin, gasnarekin, etxolen garbiketa, kozinatzea... eta aldizka denak lan guzietan pasatzen dira.

Utopia omen?

Komunismoa kaka da, eta kapitalismoa bertze kaka bat. Beraz, zerbait bilatu behar da, baina non? Ba, ideia anarkistetan. Hor ideia bikainak existitzen baitira. Ezin duzu Estatua kendu, bistan da, sobera eder liteke, baina horri buruz joan daiteke. Nola? Gobernatzaileei gero eta botere gutiago eman, populuak gero eta botere gehiago ukan dezan. Baina herria zozoa baldin bada –Trump edo Putin bozkatu dutelarik

bezala-, anarkismoarekin betan hezkuntza behar da. Populua eskolatua baldin bada, ez da izorratzen ahalko.

Eta nola egiten duzu batuketa anarkismoaren eta abertzaletasunaren artean?

Batzuk harritzen dira, «*Poupou, nola izan zaitezke anarkista eta aldi berean abertzale?*»... Zenbait abertzale komunistak dira, badira eskuineko abertzaleak ere, anitz. PNVn, konparazione, badira abertzale onak. Orduan, abertzaletasuna nazioa da, eta gero nazio horretan bakoitzak bere ideia politikoak ditu, eta ni anarkista naiz.

Ez dago Jaungoikorik ez eta lege zaharrik?

[Irriz] Sabino Aranari galdegin hori!

Edo Marc Legasseri.

Hori da, Marc Legasse etsenplu ona da, hark «*Jaun gabe eta Legerik ez*» leloa asmatu baitzuen, eta anarkismoa eta abertzaletasuna problemarik gabe uztartzen ahal direla erakutsi. Dena den, nik argi dut bi bizi politiko ukan ditudala ene bizian, Frantziakoa eta abertzaletasuna. Zein nahi duzu aipatu?

«Batzuk harritzen dira, 'nola izan zaitezke anarkista eta aldi berean abertzale?'... Abertzaletasuna nazioa da, eta hor bakoitzak bere ideia politikoak ditu, eta ni anarkista naiz»

Hemengoa, zure *L'irréductible phénomène basque* liburuan agertzen dena.

Minorités deitu sail baten parte da liburu hori, eta Euskal Herriko aferak kanpokoei ezagutarazteko plazaratu zen.

Han aipatzen duzu ETako helburuak ez zirela ustekabeak izan baizik eta hautatuak, torturatzailerik edo salatari konkretu batzuk garbitzeko.

Hola zen, bai.

Beti hola izan zen?

Ez, baina Yoyesenaz geroztik, euskaldunak ere hil zituzten eta hori gehiegikeria izan zen! Badira ideia politikoak, bai ezkerrekoak, bai eskuinekoak, baina PNVkoak hiltzea... Ikas-tolari sosa ematen zion norbait hiltzea... buffff.

Ber liburuan bolalumaz ohar bat markatu duzu: «1980. Ensuite ETA catastrophique...».

Katastrofe bat izan zen, arrunt. Bai. Borroka irabazi behar zen egunkarietan idatziz edo bozkatzuz eta gehiengoak ukanez, baina ez euskaldunak hilez. Nahi zuten Euskal Herriaren askatasuna, baina Euskal Herriaren askatasunari kalte egin diote. Eta ohartu dira eta kanbiatu dira eta Euskadiren alde egin dutena historian geldituko da betikotz.

Eta bakeak, egungo bakeak, zer ekarriko digu?

Kultura, kultura eta kultura gehiago, zinema eta literatura..., eta euskararen hedatzea eta hobetzea.

Gure kulturaren enbaxadore izan zara munduan zehar. Hori ere politika egitea da.

Nonbait idatzi nuen historikoki nazioa ez den herriaren nor-tasun-agiri hoberena bere kultura dela.

Garcia Egotxeaga lehendakariordeak erraten zuen nazio bat sortzeko bi gauza baitezpadakoak direla: aireko linea propioa ukaitea, eta orkestra nazionala.

Gure dantza eta musika taldeetan bi aldeetako artistak bildu ditugu beti, eta hori Euskadi ttipi bat egitea bezala izan da. Hola sentitu dugu beti, ttipia baina erreala.

Eta zu koru gidari, koru gudari.

Hala da. Konparazione, 1951n, Oldarrarekin Bilbotik itzuli ginelarik, baliatu ginen errefuxiatu bat gure aldera pasarazteko. Autobusean bilbotar bat, Txarterina, gurekin nahasirik

pasatu zen. Aise egin genuen, Pilar kaxarranka kutxan gorde-rik ezarri genuen eta poliziak pasaporte kopuruaren arabera kontatzen gintuen.

Eta pertsonalki noraino eraman duzu zure militantzia?

Bitxi bada bitxi, Sabiñak, bi alabek eta nik denbora batez hiru ETAkide ukan genituen etxean. Gazteak ziren, arabarrak, eta lehenbiziko ustekabea: euskaraz tutik ez zekiten! Eta ez dakit zenbat egun gelditu ziren, baina egunero kozinatzen nuen haientzat eta ez nintzen kontent... Ez nien haiei erran baina etxera ekarri zituenari erran nion «*aski da, aski da, otoi...*», eta jakinarazi nion bertze hitzarki bat banuela; eta egia zen, zeren eta zenbait egunen buruan etxera etorri baitzitzaigun Maddi. Maddi, Iparretarrakeko kidea.

Maddi Hegi? Kartzelatik eskapatu ostean ala aitzin?

Presondegitik eskapatu berria zen eta etxera etorri zen, eta hemen egon zen kukuturik. Biziki xarmanta zen, eta, berak hautaturik, egun batez joan zen, eta... fite hil zen, istripu lazgarri horretan. Oinaze handia izan zen guretzat.

BALLETIZAZIOA, SORGIN GAUA

Nola kudeatu duzu zure sorkuntzetan tradizioaren eta eraberritzearen arteko gatazka edo dantza?

Galdera ona! Hor dago gakoa, hori da preseski ene azken hitzaldiaren gaia, Iruñean eta Uztaritzen eman nuena. Haiek eskatu gaia zen: *La balletización de la euskal dantza en el siglo XX*.

Eta zein da hitzaldi horretako ideia nagusia?

Euskal koreografo gazteek nahi dute sortu eta asmatu, eta gero eta gehiago sortzen dute eta badira sorkuntza ederrak eta dantza-talde bikainak. Baina nola sortu zerbaiti fidel izanez? Ez gara koreografo errumaniarrak edo holandesak,

koreografo euskaldunak gara. Sortzaile gisa behar dugu egin apurtzaile den zerbait, berria eta ederra, baina behar dugu ere herri zapaldu baten ordezkari izan. Hori ez dugu ahantzi behar. Euskal sortzaile batek behar du erran: «*Nahi dut sortu, baina alimaleko arazo baten ordezkari naiz*». Eta arazoa hori da: euskal kultura eta euskara salbatuko diren ez ala ez.

Zer sortu duzue euskal kulturarako Etokirekin eta bertze taldeekin?

Gauza anitz, baina aitortu behar da lehenbiziko balletak doi bat ahulak zirela eta zorionez publikoa ez zela sobera zaila. Gero etorri dira Errusiatik eta Ekialdeko Europatik dantza-talde batzuk bikainak eta horiekin publikoa zorroztu da, eta hortik landa kritikak ez dira hain onak izan. Gure lehen balletarentzat ez zen hain konplikatu, Aita Donostiak pianoarentzat egin musika baikenuen. Gero, 1980an egin nituen gauza batzuk aski ongi zirenak, konparazione, umorezko ballet bat, *Txutxurru* izenekoa: pertsonaia nagusia Parisera eta New Yorkera joaten zen, eta berriz Euskal Herrira itzultzen zen eta orduan bukatzen zen balleta, bere emaztearekin zelarik, eta erraten zuen «*Etxera!*».

Eta Sorgin gaua izenekoa, zure lanik ausartena, dudarik gabe.

Bai, eta akats handi bat egin nuen hor. Xerkatzen nuen dekoratzaile bat eta atzeman nuen Nestor Basterretxea, jantziak eta dekoratuak egiteko. Baina Donibane Lohizuneko langileek gaizki egin zuten dekoratu hori... Nestor Basterretxeak atzeman zidan Hegoaldeko musikari bat eta iruditzen zitzaidan musikari berritzailea zela, baina ez dakit zergatik, lagun baten gomendioz-edo, azkenean Pariseko bertze musikari bat hartu nuen, eta musika ez zen bikaina... Baina hala ere baziren ideia onak, bazen ideia progresista bat. Euskal marinelek, lehorreratzean, erdietsi zuten sorginak ez erreake izatea... Hori dena ballet batean kontatua zen. Baziren gauza onak eta gauza ez hain onak, ez nuen sos aski hori dena egiteko... Eta gehiago dena, diru guzia galdu nuen!

Dena den, hemen daukat Genovako egunkari batean agertu kritika: «ikusgarri hau arraroa da, eta hortakotz ikustea merezi du». Ene ustez, ez dago laudorio hoberik.

Menturaz ez. Bederen entseatu behar ginen gauzak molde berri batean aurkeztera. Eta hori bai balletaren funtsean zegoela.

Eta zure balletizazioari buruzko hitzaldian zenioen euskal dantzak abstraktuak direla, beraz dantza horiek koreografiatzea baitezpadakoa dela...

Bai, zerbait gehiago gaineratu behar da. Konparazione, $4+3=1$ balleta egin nuelarik, Nafarroa zen pertsonaia nagusia. Gero dantzari eta dantzarisa bakoitza pertsonaia bat zen. Dena Sarasateren musika baten gainean. Biziki inportantea da gutienez musika ona izatea, ez *Sorgin gaua* balletean bezala, non musika modernoa zen baina ez ona. Sarasate zoragarria da, baina ipuin bat egin nahi nuen. Dantzarisa batek zuen Nafarroaren rola, bakarrik zen taula gainean, gero Gipuzkoa sartzen zen, dantzari batek egiten zuen, mutiko batek, baina Nafarroak gipuzkoar hori ez zuen nahi... Politika bezala zen. Beraz, behar ziren keinu fisiko batzuk erakusteko gipuzkoar hori ez zuela nahi... Eta hori koreografiari esker egiten zen.

Dantza abstraktuak direla diozu, baina ez dira dantza idorrak, zerbait adierazten dute, ezta?

Hala da. Euskal dantzetan badago ironia. Zahagi-dantzan, adibidez, hori argiki ikusten da. Eta bada ere indarkeria, hala nola ezpata-dantzan. Gauza anitz erakusten dira, baina ez dago maitasunik. Flamenkoan bada, eta desira ere. Eta guk ez dugu hori. Beraz, ballet batean maitasun edo adiskidetasun pixka bat erakutsi nahi baldin badugu, jestuak gehitu behar dira. Eta hor kasu egin behar da, zeren eta euskal koreografo batzuek klasizismoa baitzuten haien baitan eta ohartu gabe hasi ziren jestu klasiko batzuk gehitzen, baina Gipuzkoako dantzak jadanik biziki hurbil dira dantza klasikoaz. Beraz,

jestu internazionalak behar dira asmatu. Konparazione, bazeu ballet bat, *Irri egiteko istorioa*, non agertzen ziren hiru euskal mutiko arnozale eta hiru neska gazte. Eta neska horiek trufatzen ziren alkoholzale horietaz. Arnozaletasun hori

«Euskal dantzetan badago ironia, eta bada indarkeria ere, baina ez dago maitasunik. Beraz, ballet batean maitasun edo adiskidetasun pixka bat erakutsi nahi baldin badugu, jestuak gehitu behar dira»

behar zen antzeztu Britainia Handiko umorearekin, baina guk euskal moldean egin genuen eta ez zen espero genuen emaitza atera. Horiek dira balletizazio kontuak.

Eta balletizazio horretan badago muga bat?

Ez muga bat, baina zerbait baitezpadakoa. Ene iduriko, hau da galdera: nahi duzu gauza sakratu baten defendatzaile izan ala ez?

Beraz, auresku bat lurrean etzanik dantzatzen ahal da?

Beno, oso modernoa da hori. Bertze guzia, ballet osoa erran nahi dut, ongi baldin bada, hori egiten ahal da, bertzenaz ez. Orain biluzik agertzea oso modan dago. Denek egiten dute, agertzen dira biluzik eszena gainean, baina behar du istorioarekin lotura bat ukan. Ballet moderno bat ikusi dut berrikitan, Baionan, *Oskara* izenekoa, Kukai dantza-taldearen azken sorkuntza. Ballet horrek hastapenetik bukaeraraino nahi zuen Euskal Herriari buruz zerbait kontatu, baina ez zen deus Euskal Herriari buruz, gure herria ez zen batere erakusten. Penagarria da enetzat, Kukai taldeak eta Jon Mayak ordu arte egin sorkuntzak ederrak baitzitzaizkidan.

Eta neskek mutil-dantzak dantzatzen ahal dituzte?

Bon, ni hasi nintzen pixka bat Gipuzkoako dantzak erakusten neskek emanik, eta orain berriz eztabaidatzen ari dira horri buruz, baina guk jada dantza horiek ireki genituen, bai.

Eta zure garaian dantza batzuek bertze problema bat bazuten: aski gipuzkeratuak ziren.

Egia da. 1920an zazpi probintzietan erakusten zen ezpata-dantza jadanik pixka bat gipuzkeratua zen, pixka bat hola [dantza erakusteko keinuak eginez], baina Berrizen nola ematen zuten ikusi genuelarik konprenitu genuen bertze zerbait bat zela. Eta berreskuratu genuen.

Beraz, zure lana ez zen bakarrik aitzina joatea, baizik eta atzera ere...

Hori da. Batzuetan garbitasuna bilatu dugu, eta dantzetan galdu kutsu herrikoia nolabait berreskuratzea. Hori aitzina joatea bezain inportantea da.

Dena den, egun izen handiko koreografo batek, Anne Teresa de Keersmaeckerrek, defendatzen du hori dela dantzaren erronka nagusia: abstraktua adieraztea.

Bai, eta gauza bat da guk sentitzen duguna dantzari gisa, eta bertze gauza bat da publikoak hartzen duena. Ontsalaz ez da gauza bera. Eta bai, gure dantzek, abstraktuak izan edo ez, botere handia dute publikoaren gainean: hunkitzen dute eta hori ez da guti.

ZORBA ETA EKHA

Kronologiara itzultzeko, Etorikiren urte loriosenak pasa ondoan, Espainian eta Estatu Batuetan debekatua izan ondoan, lasaitasun urteak... eta 1966an argia berriz ere, itsasbazterrean... Eguzkitara joan zineten!

Eta bai! *La Tournée Soleil* egin genuen, Mediterraneo aldean. Erran ziguten eroak ginela, ihesaldi bat zela aitzinera buruz... baina ez zen ihesaldia. Parisetik ateratzean eta bizi modernotik ateratzean, gauza anitz ikasi genituen. Bizpahiru etsenplu: kanpin batean kantatu genuen behin, eta jendeak ez zuen diru

anitz eman. Hori da turismoa... Italian ez zen beti biziki goxo. Baina zerbitzaria ohartu zen ez zutela diru anitz eman, eta moldatu zen ostatuko kontuan gutiago paga genezan... Hori da langileen arteko elkartasuna. Ontsa da hori! Grezian, haatik, pobreak ziren baina gu baino aberatsagoak nolazpait, zeren eta ostatuetan beti dantzatzen eta kantatzen ari baitziren! Parisen hori ez zen sekula gertatzen! Orduan, gauza anitz ikasi genuen.

Eta zure kroniketan diozu Mediterraneoan gizakiaren kontzeptu berri bat aurkitu zenuela...

Hori da! Ikasi nuen norbera behar dela entseatu bere biziaren jabe izatera eta ez norbait uztera zure biziaren zatikatzerara. Hortakotz maite dut Goldaratz, aipatu dugun Nafarroako herria. Han isiltasunean pentsatzen ahal baita, isiltasuna baita nagusi. Bertze lekuetan isiltasuna zer den ez dakite. Ikusi duzu egungo jatetxe batean den harrabotsa? Eroak dira! Ez dakite gehiago zer den isiltasuna, bakea, sosegua. Oraingo zibilizazioak burua galdu du!

Eta Mediterraneoan zure aita espiritualaren aberria eza-gutu zenuen, Zorbarena.

Bai, Grezia [buru keinu batez baiezka]! Zorba, bai... Zail da Zorba bi hitzetan kontatzea. Borrokatzeko gai izan zen. Memento batez bere zauriak erakutsi zituen. Beraz, zerbait idealizatzea inportantea da bizian. Hori da erakutsi digun lehenbiziko lezioa. Eta gero zalua izateko gai izan zen, eta emazteen gibeletik laster egiteko. Eta krimen bat gertatu zenean kapable izan zen krimen hori gelditzeko hiltzailearen besoa harrapatuz. Zinez gizon osoa!

Eta zu beti negar eginarazten zaituen norbait da...

Egia da. Zorba existitu zelakotz. Bazenekien hori?

Ideiarik ez nuen.

Ba egiazko pertsonaia zen, Greziako meatzari bat, Kazantzakisen lagun pertsonala, eta bere bizia finitu zuen Jugoslavian,

bere hirugarren edo laugarren emaztearekin. Liburuan Kazantzakis egileak Zorbaren heriotzaren berri ematen du. Eta bai, hori leitzean ene Pariseko apartamentu ttipian, komu-nera joan nintzen eta negar egin nuen...

Eta pelikularekin ere irrietatik malkoetara. Behin zure aurpegia grabatu nuen Zorba pelikulari so egiten, bi oreneko plano bakarra non pelikula guzia ikusten den zure bisaian.

Ez dakit zer eginen duzun material horrekin [irriz], baina bai, egia errateko, aldi horretan atzeman nuen filma liburu baina hobea zela, justuki bukaerako eszenarengatik. Dena katastrofe bat da... Lignito-meategia ez dabil, eraikuntzako zur zati guziak itsasora erortzen dira, dena suntsitzen da... Baina Zorba, desastre horren erdian [besoak altxatuz, sirtakiaren gisan], bet-betan dantzatzen hasten da!

Zure bizian bezala... apoteosia eta krisia, grekoz errateko.

Hori da. Oihanburu gora izan da eta gero beti behera! Zertako, ezin dut erran, baina usu hola izan dela konfirmatzen ahal dut. Etsenplu bat: Parisen apartamentu ttipi bat banuen, biziki polita, Contrescarpe plazan, eta han ukan nuen talde profesional baten sortzeko ideia. Dantzari profesionalak nahi nituen, zeren eta profesionala ez denean batek erraten baitu «*Bihar ez naiz etortzen ahalko...*», edo bertze batek «*Bihar ez naiz etorriko ene alaba ezkontzen baita*»... Beraz, profesionaltasunak erran nahi du lana, lana eta lana. Eta Pariseko apartamentu hori saldu nuen konpainia muntatu ahal izateko, bospasei milioi liberatan, ez naiz oroit. Eta taldea sortu nuen. Saran biltzen zen, gipuzkoarrekin, bizkaitarrekin eta nafarrekin... eta partitu ginen Parisera eta behar genuen errepikatu Champs-Élysées antzokian, baina hango zuzendariak azken mementoan erran zidan antzokian ez zela posible, jadanik kontatu dizudan bezala. Beraz bertze antzoki batean dantzatu ginen, baina handik sosik ez genuen atera... Eta orduan bi aldiz entseatu nintzen ene buruaz bertze egitera... Taldea desegiten hasi zen, ez baitzuten ulertzen, pentsatzen

zuten dirua sakelaratzan nuela, baina ene fortuna guzia galdu nuen eta tturrindua atera nintzen horretarik, pilik gabe!

Baina zuen arteko talkak eta tirabirak ez ziren beti ekonomikoak, baziren ere arazo sentimentalak...

Bai, bai, beti, beti... beti. Talde bat mistoa delarik... Bada-kizu... nola nahi duzu arazo sentimentalak ez izatea? Bai, anitz-anitz izan dira. Baina ez zen hori gure arazo nagusia, baizik eta diruarena. Izan dira bi garai ezberdin: profesionala eta amaturra. Eta garai profesionalean dirua behar zen jendea pagatzeko. Eta izan dira bizpahiru garai holakoak, zer problemak jendea pagatzeko! Eta nola! Baina amaturrak ginelarik, denek beren lana atxikitzen zuten ondoan. Georgiara joan ginen eta denek hartu zituzten hamabortz egun opor, denek posible baitzuten.

Beraz, lagunak egin dituzu zure desmartxa artistikoan, baina arerioak ere bai.

Hori ezin da ekidin. Etsaiak sortzen dira, bistan da, hainbertze jenderekin bertzela ezin da. Baina nik ez ditut hainbertze ukan. Gehienak lagunak nituen, eta oraino idazten didate errateko: «*A, ze urte loriatsuak elkarrekin pasa genituenak...*», edo «*Zurekin Euskal Herria deskubritu nuen...*». Baina egiazko areriorik, ez. Erran nezake bakarrik bat daukadala, ikusi nahi ez dudana presuna bakar bat dago, ez gehiago.

Karatera zaila duzula erranen zenuke? Edo Etorkin abesten zenuten gisan: zu ez zara zomorroa izanen?

A!, garai hartan dudarik gabe, deabrua izan naiz noiztenka. Alimaleko borondatea nuen, fermuki sinesten nuen, eta zerbait borondate horren kontra zetorrelarik... ba bai, ene karatera tzarra ateratzen zen... Baina urteak pasatzearekin hori ere ttipitzen da. Beharrik! Orain gauzak hausnartzen ditut gaztea nintzelarik baino gehiago. 20 eta 30 urte artean zozokeria batzuk egin nituen, egun errepikatuko ez nituzkeenak, bistan da.

Zure koruetako batek salatu zidan bi aurpegiko gidaria zinela. Esku-zartak bazirelarik publikoari buruz itzultzen zinen irri handi batez eskertzeko, baina gero zure korua-rengana bueltatzean, sekulako erasiak...

[Irriz] Zorrotzegia izan naiz, bai, beharbada sobera perfekzionista, bai, dena ahalik eta hobekien kantatu eta gidatu nahi nuen. Eta zuzendari bat hola izan behar dela uste dut, arrunt. Publikoari errespetua zor baitzaio, bere atentzioari ihardetsi behar baitzaio, sartzea pagatu baitu. Baina askotan dena ontsa iragaten zen eta orduan esku-zartak eta loreak bakarrik ziren, eta aurpegi bakar bat nuen [irriz].

Beraz, zergatik finitu ziren koralak? Gainera, ez dira beti ontsa finitu...

Oldarrarekin oso gaizki bukatu zen, Etorkirekin ez. Ni akitua nintzen eta uzteko gogo handiarekin, baina Zorbaren gisan, alimaleko oturuntzarekin finitu zen, Gaintxurizketako jate-txean, Irunen, 192 presunarekin. Hori ospea zen. Kasik zerua!

Eta Ama begira zazu leihotik plazara, despeditzeko...

Bai, Zubizarretarena, lapurtar kantu sinple bat biziki ongi harmonizatua, sei boz misto ziren harmonizazioan eta biziki ongi zen. Zinez hunkigarria!

Baina ez dezagun memento-kotz ehortzi Etorki. Mediterraneoan geunden, Eguzkiaren biratik bueltatzean ikasitako kosmopolitismoa gehitu zenuen obra berrietan... Lehenago, berriz, 1969. urte malapartatua!

Txutxurru eta *Sorgin gaua* balletak aurkeztu genituen eta Londresen kritika latz-latzak errezibitu, salbuespenik gabe...

«Zorrotzegia izan naiz, beharbada sobera perfekzionista, dena ahalik eta hobekien kantatu eta gidatu nahi nuen. Eta zuzendari bat hola izan behar dela uste dut»

1969an dena desastre hutsa izan zen eta hortik berriz krisian sartu ginen. Gainera, ene Pariseko apartamentua saldu nuen, erran bezala, bira laguntzeko... Baina bueltatzean gertatu nintzen etxerik gabe, emazterik gabe, dantza-konpainiarik gabe eta piesago zena: ene buruarentzat estimurik gabe.

Eta gainbeheraren ondotik, betiko gorakada... Ameriketara joateko ametsa.

Ondoko urtean izan zen hori, 1970ean, Brasil, Txile, Argentina, Bolivia, Peru, Ekuador, Kolonbia, Costa Rica, Guatemala, Mexiko... Zortzi hilabeteko bira. 11 nazio bisitatu genituen. 30 artista ginen. Gainera, Uruguaira itzultzeko parada izan zen hura, eta han Bordaberri presidenteak berak goresmenak eman zizkigun gure ikusgarriarentzat.

Publikoa ez zen beti ametsetakoa. Nikaraguan Somozaren emaztearen aitzinean ari izan zineten... Baita, lehenago, apartheid denborako Hegoafrikan ere...

Gauza da Londreseko porrotaren ondotik, ene fortuna guziaz galdua nuela. Eta Hegoafrikako kudeatzaile batek gure ikusgarria ikusi zuen eta proposatu zigun bere herrian bira bat egitea, biziki ongi pagatua. Eta nik onartu nuen, hori baitzen ondotik Ameriketara joateko manera bakarra; eta hori zen ene ametsa, euskal musika eta dantza eramatea Ameriketako euskal haurrideri. Beraz, Hegoafrikara joan ginen apartheid garaian, eta anitzek gaizki ikusi zuten hori, zuzen zara, baina hori izan zen sosa egiteko manera bakarra; eta hortik Brasilerara joan ginen zuzenki, eta gure Hego Amerikako bira hasi genuen.

Eta Venezuelan laudorioak baizik ez, Polixene Mandalunizengandik: «*Filipe poeta, peregrino hasta el fin, vasco de Urtzi (energía pura), generoso, dictador y anarquista, libre y consistente como el viento y la montaña...*».

Baina hori bertze bira batean izan zen. Doi bat geroxeago, 1977an uste dut, ondotik Iranen gaindi egin genuen biran.

Eta berriz diktadore hitza zure ondoan.

[Irriz] Edozein koru-gidari diktadore bat da! Bereziki amaturrak direlarik taldean, zeren eta profesional arloan, ez baldin baduzu taldea maite, joaten baitzara. Eta hilabete saria galzten duzu. Baina amaturrekin bai, behar zen zorrotza izan, kasik hein profesionala lortzeko. Eta hor dago gakoa.

Munduan ibili ostean, Londreseko Sadler's Wellsen, Pariseko Champs-Élysées antzokian, Buenos Aireseko Coliseoan, Amsterdameko Opera Royalen eta Mexikoko Bellas Artes antzokian, zure memorietan, nabarmentzen duzun akustika... Sarako kobazuloena da.

Egia. Han kantatu genuen noizbait, korua ez zen sekulakoa, baina txantxurroek parte hartu zuten –gure joaldunak dira txantxurroak–, eta leize barnean desfilatu zuten... Eta kantatu, eta bai, ze akustika! Oi ai ai! Hor ez zen oihu egin beharrik! Akustika ona delarik kantariak badakite ez dela oihu egin behar. Behar da kantatu, eta kitto.

ETORKIN NATURAREKIN BAT

Ameriketara zortzi hilabeteko bira egin zenuten, bate-re itzuli gabe, eta etxeratzeke garaia heldu zen, nora eta Ibarlara!

Hala gertatu zen. Ameriketako bidaiaren ondotik, 1966an bazen frantses enpresaburu bat, proiektu handi bat zuena: Japoniara joatea eta Ameriketara... Beraz, berriz bildu ginen eta dantzariak etorri zitzaizkigun Bizkaitik, Gipuzkoatik eta Iparraldetik beren lana utziz... Eta elkarrekin lan egiteko, Larraldeak, ene lagun handiak, etxe bat atzeman zigun Ibarlan. Hango auzapezari galdegin genion zenbatekoa zen alokairua, eta hark, abertzalea baitzen, 200 franko zela. 200 franko astea?, hilabetea? Ez, ez! Urtea! Hala gertatu zen. Zer opari ederra!

Jauregi batetik... Ibarlako Herriko Etxearen etxe batera.

Apezetxe ohia zen, eta han 30 etorkiar metatu ginen. Eta bidea berriz ireki zen: Iranen eta Venezuelan birak egin genituen. Gero Holandan eta Belgikan, $4+3=1$ izeneko balletarekin. Etorkiren azken urteak biziki ontsa pasatu ziren. Kontent nintzen eta sortzaile sentitu nintzen. Eta hondarrean 30 urte izan dira Etorkin, arrakasta frankorekin eta pena frankorekin ere bai, bozkarioarekin eta desilusioekin, baina gaur egungo begiekin ikusirik azpimarratu nahi dut garai zoragarria izan zela.

Eta Ibarlan naturarekin bat egin zenuten, Maite Barnetxek grabatutako filmean ikusten den gisan.

Gure etxeko leihoa hain zen zelaitik hurbil, non behiak belarra mastekatzen entzuten baikenituen. Oroitzen naiz magiazko gauak bizi izan genituela, isiltasuna zen nagusi, soilik hontzak entzuten ziren. Bai, atsedean eta bake ongi mereziak izan ziren.

Etorkiren akabantzan gaude. Oren bat bete dugu... Forman zaude segitzeko?

Bai, oren erdi bat gehiago finitzeko. Ur xorta bat nahi duzu?

Ez, milesker. Eta orain 1984tik 1990erako etapa, Oyhamburu eta Etorburu koruena. Baina Etorkiren ostean, berriz irratitik pasa zinen.

Hala da, bi irratitan: Radio Adour Navarre irratian eta Radio France Pays Basquen aritu nintzen. Izigarri lan polita izan zen hura. Herriz herri joaten bainintzen adineko jendearekin solastatzera eta beren istorioak eta beren euskara biltzera.

Eta Sarasketan egindako andre baten elkarrizketaz oroitzen zara oraino... Zergatik?

Sarasketa hori, tronpatzen ez banaiz, Duzunaritzeko kartier bat da, mendia trebesatzean behere aldean ikusten dena... Eta bai, andre zahar horretaz biziki ontsa oroitzen naiz, baina etsenplu bat da eta holako etsenplu franko ukan ditut. Emazte zahar horren alegantzia, bere gaztetasuna, bere umorea! Zoragarria

zen! Ontsalaz adineko jendearekin norberari gogoia histen zaio, tristatzen da, baina emazte horren lezioea oso bertzelakoa zen, umorea galdu gabe zahartzen baitzen. Eta zail da, enetako ere zail. Baina andre horrek zoragarriki erdiesten zuen!

Oyhamburu eta Etorburu koruekin, azken ametsak betetzeko parada ukan zenuen.

Ene amets bat izan da beti Georgia bisitatzea, eta azken bi koru horiekin hara izan naiz. Bi aldiz.

Erraten da gure kantuetan, ohituretan eta paisaian, Georgian antza dugula...

Arrunt! Baina gu baino kultura aise gehiago badute: behin taxi-gidari batek erran zigun, «*Zuek euskaldunak zarete? Gure ahaideak, beraz!*»... Uste duzu Parisen edo Baionan georgiar bati norbaitek hori erran lezakeela? Eta maite dute besta egitea eta edatea, eta dantza...

Beraz, moskoldunak...

[Irriz] Bai, moskoldunak, guk hola erraten genion gure buaruari!

Ikusgarrien ondotik, beti oturuntza egiten zenuten, ontsa bustia... Memento sakratua, ezta?

Eta baitezpadakoa! Ezin da bertzela egin. Ezin duzu amatur bati galdegin urte guzian errepiketara etortzea eta dantzatzea hari deus eman gabe. Sari bat behar da, eta hori afari on bat zen, eta ontsa irri egiten genuen. Bai, biziki moskoldunak ginen!

Bai, jatekoak presentzia nabarmena du zure kroniketan, baduzu alde gormant bat... Zerbait ez zaizu gustatzen?

Euskaraz ez dakit nola den... *salsifis*, puf! Badakizu zer den?

Ez, batere ez.

Eta *céleri, céleri* ez zait batere gustatzen. Bertzenaz denetarik jaten dut.

Eta zure jateko estimatuena? Amestutako menu bat?

Hemengoa, itsasoa eta mendia uztartzen dituen. Ostrak hasteko, eta gero haragi puska eder bat. Hori da.

Irratiko ofizioa aipatu dugu, eta egun paperezko boza duzu, idazten eta idazten ari zara deskantsurik gabe...

«Ene lehenbiziko liburua plazaratu nuen: *La revanche de Bakounine*. XIX. mendean, jadanik Bakuninek erraten zuen sozialismoa askatasunik gabeko presondegia zela»

Bertze amets bat zen hori. Georgiara joatea amets bat, eta idaztea bertze bat. Ikasketak guti egin ditut, eta alderdi komunistan hasi nintzen idazten. Orduan nuen ene lehenbiziko liburua plazaratu: *La revanche de Bakounine*. Marxen eta Bakuninen arteko borroka latza zen, eta horri buruz idatzi nuen. XIX. mendean, jadanik Bakuninek erraten zuen sozialismoa askatasunik gabeko presondegia zela... Beraz, aitzinetik jakin zuen zer izanen zen estalinismoa, eta nik partidua utzi baino lehen ene kontuak zuritu nituen komunismoarekin.

Gero euskal abizenak jorratu dituzu bertze liburu batean.

Horretaz dolu naiz.

Zergatik?

Ukan ditudan intelektualen kritikengatik... oi ai ai ai!

Eta bereziki satisfos sentitzen zara *Dialogue avec mon journal* liburuarekin, ezta?

A bai, horrekin bai. Bereziki maite dut. 1942-1946 urteak oso inportanteak izan direlaketz enetako.

Nahiz eta zure urte ilunak izan?

Partez bai. Baina alaiak aldi berean.

Zertarako idatzi?

Etorki, Oyhamburu eta Etorburu koruak bukatu zirenean, norbaitek aholkatu zidan idaztea, ene memoriak idaztea. Eta enetzat dut idazten lehen-lehenik; beraz, ez dut deus gorde nahi, zeren eta uros bainaiz gero dena irakurtzen dudalarik.

Zure burua hobeki ezagutzeko ariketa, berdin?

Ez hainbertze. Ene buruari galdera gehiago pausatzeko gehienbat, justuki zuk pausatzen dituzun galderak: erlisionez, heriotzaz, adiskidetasunaz, eta abar.

Goxatzen zara idaztean?

Azkarki! Hizkuntza lantzerantz bortxatzen baitut ene burua. Euskaraz bereziki, beti nahi dut euskara ona eman.

AZKEN OROITZAPENAK

Mementorik hoberenak koru-gidari gisa...

Oroitzapen on franko bada. Behin izan ginen San Petersburgon, 72 kantarirekin, eta horien artean baziren 30 bat tenor, soprano eta baxu bikain, eta San Petersburgoko kaperan kantatu genuen, euskaraz eta errusiarrez. Errusiako publikoa aski zorrotza da, baina hala ere arrakasta ukan genuen eta hori izan zen ukan dudak korurik hoberena. Bertze oroitzapen onak baditut, baina bereziki azken urteetan, oroz lehen Oyhamburu eta Etorburu koruekin. 60 eta 80 kantariren artean bildu ginen eta 1993an bira bat egin genuen Estatu Batuetan, apoteosia zen hura!

Zure iduriko, gure artean, euskaldunen artean, badira boz paregabeak?

Bai, dudarik gabe. Gaitzekoak izan dira eta badira. Plácido Domingo, konparazione, bere ama euskalduna zen eta ahots izigarria zuen. Ainhoa Arteta eta Fagoaga, sekulako

tenorra! Eta Gaiarre, ai Gaiarrerren boza... hori urrezkoa zen! Paregabea!

Eta zure koruan?

Ukan dut ahots eder bat, Olazena. Julian Olaz, Iruñekoa. Eta kontatu ziguten 1936an fusilatze kotan izan zirela, baina zuen bozari esker ez zutela egin. Errepublikanoa zen, baina karlistek musika maite zuten eta hortakotz salbatu zen. Oroitzen naiz Guridiren soloarentzat «*Ni deitzen nük Beñat Mardo*» kantatzeko, nük hori ahoskatzeko xiberotarrez... zail izan zitzaion *pamplones* horri!

Eta zein da gehien hunkitzen zaituen abestia?

Bi arrapostu: airearentzat, xiberotar aireak. *Oh la la la la la...* [mirespen hasperena botaz]. Ez bakarrik airea, kantatzeko manera ere bai. Basa kantatzea... [Zuberoako azentuarekin]. Eta bigarrenik, harmonizazioak, eta hor Guridi enetzat handiena izan da, gero Esnaola, Zubizarreta, Aita Donostia. Eta orain, ene ustez, oraingo eskolan batzuk disonanteegiak dira eta sobera garaikideak, baina Javier Busto biziki ona da, zeren eta zailena erdietsi baitu: badaki euskal kutsua mantentzen disonantea izanez.

Eta memento musikal bat...

«*San Josef en ermitan, desertian gora da...*» [kantatzen hasten da, ozenki], nik gaizki kantatzen dut hori, baina imajina eza-zu 14 urteko mutiko batek Baionako antzokian nola kantatu zuen Eusko Ikaskuntzaren kongresuan... 1948an antolatzaile guzien aitzinean, Barandiaran, Etxabe, Manu Sota, Monzon... Eta lehen saria irabazi zuen. Errexki! Hori bai markatua daukat ene memorian. Aire originala bikaina zen eta kantatzeko manera ere bai.

Nor zen izar hori?

Mutiko hark Accoce zuen izena, Akoz euskaraz. 14 urte zituen eta oroitzen naiz Larrainekoa zela.

Eta gidatuz, musika zure eskuetatik atera zitzazun...

Hola sentitu nuen bai, eta gainera ene kantariak partizio gabe kantatzen zuten; beraz bazen osmosi bat kantarien eta ene artean, badakizu, hori izigarria zen! Segitzen ninduten eta erdiak ez zekien musika irakurtzen eta bertze erdiak bai, baina partizioa ikasten zuten eta ikasi ondoan ez zen gehi-go partiziorik behar.

Erran nahi duzu zuen artean sortzen zela batasun bat...

Bai, hori da, batasun mota bat. Eta badira koruburu batzuk ni bezalakoak direnak, eta partiziorik gabe gidatzen dutenak. Baina Hegoaldean badira koru anitz partizioarekin kantatzen dutenak.

Eta zure xamarrota zuria jantzirik beti...

Lekeitioko xamarrota da hori, baina han koadroduna omen da, berdea eta beltza, baina enea zuria da eta Arrue margolariak egin zigun dekoratu batetik hartu nuen.

Elegantzia inportantea izan da beti zuretzat.

Bistan da!

Behin norbaitek galdegin zidan zein zen Filipe Oihanburu, eta ez dakit zergatik erantzun nion: hiztegi bat hartu eta elegantzia hitza bilatu, hor kausituko duzu Oihanburu...

[Irriz] Milesker defnizioarengatik. So egizu, iruditzen zait Mendebaldeko jendea, bereziki Parisen, beltzez janzen dela eta horrek zerbait erran nahi duela. Baina joaten bazara Guatemalara han ikusiko dituzu huipil indiarrak biziki kolore ederrekin, edo joaten bazara Indiara ikusiko dituzu hango emazteak kolore anitzekin. Eta Parisen denak beltzez, marroiz, edo grisez... Baina kolorerik ez... Eroak dira! Picasso ez da existitzen ala? Eta kolorea? Biziki garrantzitsua da. Nik maite dut kolorea eta maite dut edertasuna. Beraz, taula gainera igatean, antzoki handi edo ttipi batean, berdin da, jendeak pagatzen du, beraz behar diegu ikusgarri bat eman. Eta ez

bakarrik dantza, baina ere jantziak, musika... dena da inportantea. Beraz, gure ikusgarrietan baziren beti gorria eta berdea, bistan da, beltza eta zuria ere bai, baina beti dena kolore.

Zuri buruz film labur bat egin nuen eta *Galtzerdi berdeak izena jarri, behin hola ikusi baitzintudan, elegante jantzi-ta, galtzerdi berdeekin...*

Bai, baditut galtzerdi berdeak eta noiztenka janzten ditut.

... eta pentsatu nuen zein zaila den galtzerdi berdeak konbinatzea, baina zuk lortzen zenuen.

Kolorea inportantea da, edo bederen ene ustez kolorezko detaile bat. Oroitzen naiz behin Erronkariko jantziekin dantzatu ginela. Doi-doia estilizatuak ziren eta Erronkarin usu nahasten dute gorria ubelarekin, baina ez gehiago, eta guk dena egin genuen Indiako arrosa kolorez, ubelez... Hau da, kolore berri batzuk asmatu genituen jantzientzat... Detaile ttipiak baizik ez ziren, baina bertze aire bat ematen zieten jantziei... kolore horiekin trajeak biziki ederrak baitziren. Emazteek bigarren gona kolorezkoa zuten eta gizonek palto bat bazuten zuria, eta galtza bat beltza, ederra zen!

Gustatzen zait galdetzea zein izan diren euskal kulturarako hiru figurarik inportanteenak. Eta arrapostuetan Jorge Oteiza, Koldo Mitxelena eta Mikel Laboa dira gehienik agertzen. Baina menturaz Hegoaldetik ikusiegia da... Beraz, zure unibertsoan?

Lehena Monzon, dudarik gabe. Bere bizi guzian bere ideiak defendatu zituelakotz eta eguneroko bizian irri egiten zekielakotz. Sutsuki abertzale zen, baina bazekien irri egiten, eta hain da garrantzitsua hori, gauzak erlatibizatzen dira horrela. Eta elegantzia ere bazuen. Aipatu dugun bezala, harentzat ere elegantzia inportantea zen... Zeren eta usu erraten baitidate: «*Anarkista zara eta beztitzen zara atorra elegante batekin eta ttattarrarekin...*». Eta bai, anarkista naiz eta *lord* ingeles baten gisan janzten ahal naiz... Pena dut oraingo gazte modernoak

zenbat eta itsusiago jantzi hainbat eta gehiago kontent baitira. Baina Telesforo Monzonek bazuen elegantzia, eta ez bakarrik janzkeran, baizik eta elegantzia morala ere bai.

Elegantzia morala, hori interesgarri zait, zertan datza?

Monzonen kasuan? Presuna biziki zuzena zen, bistan da. Ez zukeen gauza itsusiak egitea maitatuko. Hortakotz urruntzen hasi zen ETAz. So egizu, horren harira gogoeta polit bat leitu dut berrikitan liburu batean, Albert Camusen pieza batean. Pertsonaiak ari dira eztabaidatzen ea desfilatzen ari delarik Errusiako Duke Handia hil behar denetz ala ez. Baina desfilatzen ari den zalgurdian haur batzuekin da, eta laborari batek erraten du ezetz, ez dela hil behar, haurrak hiltzea krimena baita. Beraz, mugak badirela erakusten digu eta us-te dut Monzonek bizirik iraun bazuen ETari on eginen ziola. Segur.

Banekien Monzon hautatuko zenuela lehen postuan, baina kurios nago nor dabilkion atzean...

Marc Legasse, dudarik gabe. Zergatik? Iparraldeko lehen abertzaleetarik bat izan baitzen, baina ez klasikoa, hark jandak frogatu baitzuen aldi berean abertzale eta anarkista izan zitekeela. Bere bizi guzian herriaren alde borrokatu zen, bere luma zorrotzarekin, bere paregabeko ironiarekin. *Aintzina* bere diruaz sortzen lagundu zuen. Gero, *Hordago* agerkari ttipian baina umorez betean publikatu zuen, gure etsai guzien kontra. Eta hondarrean bilakatu zen denek ezagutzen dugun idazle handia, Hegoaldean gehiago publikatua hemen baino.

«Lehena Monzon, dudarik gabe. Bere bizi guzian bere ideiak defendatu zituelakotz eta eguneroko bizian irri egiten zekielakotz. Eta elegantzia ere bazuen, ez bakarrik janzkeran, baizik eta elegantzia morala ere bai»

Telesforo Monzon, Marc Legasse eta...

Erranen nuke Likiniano, bai, Likiniano. Ukan dut kantari gisa Oldarran eta badut istorio labur bat, bere nortasuna erakutsiko dizuna. Oldarra koruan bazen Peio Petit, Miarritzeko auzapezaren semea. Aita eskuinekoa zen, aski frankista, baina Peiok gurekin kantatzen zuen, denak onartzen baikenituen. Eta batzuetan bazituen epilepsia-krisiak, kantatzen genuen bitartean... Eta nork zuen laguntzen eta lurretik altxatzen? Ba, Likiniano anarkistak! Eta bere Arrasateko euskara ez nuen konprenitzen baina figura bat zen, zinez! Eta bitxia da, bere bizi guziaz anarkista izan zen gizon hori, baina bukaeran abertzaletu zen, badakizu, ETA lagundu zuen...

Bederen sugearen eta aizkoraren sinboloa sortzen...

Bere ideia anarkistak inportanteak ziren, baina nazio bat eraikitzea ere pentsatzen zuen.

Haren biografian, Pilar Iparragirrek kontatzen du nola Miarritzen, borroka baten ostean, jujearen aitzinean Likinianok deklaratu zuen: «*Nehork ez nau atzerritarra deitzen ene herrian*».

Eta hemen hil zen, Miarritzen. Deabruen karatera zuen. Baina zinez figura bat zen Likiniano.

HIZKUNTZA ETA HERIOTZA

Euskaldunak topatu dituzu denetan... Atenasen Jean izeneko kardiologo bat; Beiruten Ferras deitura zuen ostalari donibandar bat; Pretorian hazpandar bat, Etxeberri izeneko... Nor izan zen zuretako ustekabe handiena?

Kasu interesgarri bat daukat kontatzeko: bazen bat Ameriketan, Idahon... ez Idahon, ez, baina hurbil. Beno, berdin da non. Bere istorioa harritzekoa da. Pobrea zen, biziki pobrea

euskaldun anitz bezala, eta artzain gisa ari zen, baina egun batez bere pentzean petrolioa atzeman zuten eta bat-batean aberastu zen! Eta oroitzen naiz harekin banku batean sartu ginela, gure laguntzeko prest baitzegoen, eta pasatzean banketxeko lankide guziak: «*Hello Mister John*», «*Hello, how are you?*», eta kapelua kentzen zuten haren agurtzeko. Bai, bizi-ki aberatsa zen eta gure biran lagundu gintuen anitz, anitz, anitz... Hotela, dena pagatu zigun, eta egun batez ikusgarria hasi baino lehen ikusi nuen gure gizona taula gainean... jatsa pasatzen ari! To! Milionario bat bere adiskide euskaldunentzat taula gaina garbitzen!

Irudi ederra, baiki! Eta nongoa zen?

Baxenabartarra. Ez dakit nongoa zehazki... Urruti deitzen zen, bai. Eta Ameriketatik partitu aitzin izkiriatu zigun oso letra polita, euskaraz eta frantsesez. Zinez hunkigarria! Bai, gizon handia zen, jada zendua da maluruski. Bertze batez ere oroitzen naiz, hau ere Ameriketara suertatu zen baina bertze bira batean. Brooklynen dagoen Euskal Etxera gonbidatuak ginen afaltzera eta han gertatu zen 100 urteko emazte euskaldun bat gure mahaikide! Hamasei urte zituenenez geroztik Euskal Herritik kanpo bizi zen baina euskara ez zuen batere galdu, ez eta apetitua ere! Nola mintzatzen zen, eta nola jaten zuen! Ikustekoa zen!

100 urte, zu ailegatzear zaude...

Bai, zura hunkitzen dut [bere burua hunkituz], zura hunkitzen dut [elkarrizketatzailearen burua hunkituz], zura hunkitzen dut [mahaia hunkituz]...

Baina zure katuak bezala zazpi bizitza dituzula erran genuen. Oraindik ez dakigu zenbat gastatu dituzun...

Auto-istripu bat, moto-istripu bat, berriz ere auto-istripu bat... Gero hiru aldiz ene buruaz bertze egitera entseatu nintzen, entsegu larriena 1957an izan zen...

«Gibelera egiteko
parada banu, gizon
doblea izan ordez
maitatuko nuke alde
bakar batean finkatzea,
erran nahi baita edo
euskal kulturaren edo
Frantziako politikan»

bonne santé». Orduan hiltzea igual zait, bertzeentzat izanen da sufrimendua, ez enetzat, baina nik sufritu gabe, otoi. Hori da izigarria, eritasuna eta sufrikarioa, eta bai, orain arte xantza ukan dut.

Baina heriotzaz beldur zara?

Ez hainbertze, ez hainbertze. Badakizu, hasi naiz pentsatzen zer koral ederra ukanen nukeen... Gainean edo behean... Zer koral ederra ukanen nukeen... Zenbat tenor... Julian Olaz, Nekane Lasarte... Zer ahotsak!

Beraz, haratago denari atea irekitzen diozu?

A, nork daki! Nik ez dakit fitsik. Harritua naiz eta okaztatua jendeek elkar hiltzen baitute ezagutzen ez duten zerbaitentzat. Nehor ez da berriz etorri hor gainetik errateko Mahoma dela egiazko jainkoa, edo Jesukristo dela egiazko jainkoa... Nehork ez daki! Bizia heriotzaren misterioa da! Nehork ez daki! Eta elkar hiltzen dute eta erraten dute nik badakit Allah dela egiazkoa, eta bertzeek ezetz, Jehovah dela... Zer lotsa! Elkar hiltzea horrentzat! Baina ez, ez dut federik. Zuk sinesten duzu? Ez sobera hala ere?

Astelehenetan bai, astearteetan ere bai, baina asteazketan ez...

Sei dira orotara, beraz bakar bat geratzen zaizu... 100 urtera ailegatuko zara?

Ez dakit, araiz! Egun horretan zatoz ene ikustera.

Heriotzari pentsatzen duzu?

Bai, bistan da, ez nuke nahi, baina baitezpadakoa da. Norbaitek, ez dakit Woody Allenek edo holako batek erraten zuen, «*Je veux bien mourir, mais en*

[Irriz] Nik ez dakit zer dagoen gero, beraz ez dut horri pentsatzen. Nahiko nuke afera hori konpondu, baina ezin da konpondu.

Eta zoriontasunean... hor fedea mantentzen duzu?

Badakizu, zahartasuna heltzen delarik eta ikusten duzularik ezin duzula gehiago deus, izan zarelarik... gogorra da hori.

**Baina zuk segitzen duzu dantzan... Erran nahi dut: egu-
nero zoaz igerilekura, goizero ibiltzera, maiz zinemara...
95 urtetan!**

Bai, eta bereziki segitzen dut ene buruaz aparte diren gauzei interesatzen. Politikari interesatzen naiz, baina nazkagarri bilakatzen ari da, Trump, Putin... [nazka jestu bat].

Eta kulturari ere bai...

Maite dut liburu on bat irakurtzea, film on bati so egitea, hori inportantea da. Zaharrei behar zaie aholkatu beren baitarik ateratzea.

Beraz, zure bizitzarekin kontent zara?

Bai, baina gibelera egiteko parada baldin banu, gizon doublea izan ordez maitatuko nuke alde bakar batean finkatzea, erran nahi baita edo euskal kulturari, hau da dantzan eta koruetan, edo Frantziako politikan. Baina ez nuke nahi bizi ukan dudan esperientzia errepikatu eta gauzak hain berduratuak sentitu.

**Eta zure zoriontasunean, emazteak inportanteak izan dira,
ezta?**

Emazteak? Eta nola! Zer bozkarioa! Emazte eder bat, inteligentea eta amodioa ongi egiten dakiena. Zerua da hori! Zerua! Emaztearen edertasuna! Jainkoa existitzen da ikusten duzularik emazte bat biziki-biziki ederra. Eta izpiritu bat duena eta inteligentea dena... Hor sinisten ahal duzu Jainko bat badela! Hara, hori sortu du Jainkoak!

Eta paisaiak...

A, baita ere! Txingudiko badia, udan, gaueko zortzietan, eguzki sartzean... a, bai! Eta Goldaratz! Beti Goldaratz!

Zu biziki hiritarra izanki, azken boladan ikusten dut naturarekin lotuago sentitzen zarela...

Gero eta gehiago, bai. Aise gehiago. Poza ematen baitu. Emazteen edertasunak poza ematen dizu, baina bazterren edertasunak ere bai.

Finitzeko, zuk gehienik egin didazun galderarekin bukatu nahi nuke.

Nik zuri?

Bai. Etxe honetara etorri naizen aldi oro, akordatzten naiz beti galdera bera pausatzen zenidala...

Eta zein zen?

Ea euskara salbatuko den...

A bai, hori da ene kezka nagusietako bat.

Eta orain nik galdera bera egiten badizut...

«Mintzaira bat salbatzeko eliteek hitz egin behar dute, eta euskara sano eta garbi batean idatzi eta herriarentzat egin behar da hori, herriak konpreni dezan»

Ez naiz hain optimista; bistan da, haur askok ikasten dute euskara, baina hogeitaz dituztelarik zer gertatzen da?... Bilboko karrketan... Donostiako karrketan, pixka bat hobeki... Iruñeko karrketan... Mintzaira bat salbatzeko eliteek hitz egin behar dute, eta euskara sano eta garbi batean idatzi eta herriarentzat egin behar da hori,

herriak konpreni dezan, *Herria* aldizkarian egiten den bezala, eta ez bertze hedabideetan baliatzen den euskararen...

Beraz, euskara salbatuko da?

Ez dakit, oxala bai! Diferentzia ikusten da katalanarekin, adibidez. Katalunian aberatsek ere hitz egiten dute katalanez.

Bai, baina, so egizu, estatistika guzien kontra, zu eta biok hemen, Miarritzeko egongela ttipi batean.... euskaraz ari gara...

Bai, egia da.

Eta egongela berean zuk astean behin euskarazko klaseak ematen dituzu...

A bai, hori ere bai. Lehenik hamar bat ginen. Orain lau gara, baina badu sei urte lau horiek enekin segitzen dutela... Horiek dira fidelenak. Eta beti gauza bera erraten didate: ez dugu euskara aditzen karriketan... Baina bai, irakasle lana biziki gustatzen zait! Pasioz eta suhartasunez bizi dudan aseteroko esperientzia da.

Makeako hilerrian atzeman nuen epitafio bitxi bat. Emazte baten hilobian izkiriaturik, urrezko letraz: «*Euskalduna sortu naiz, euskalduna hil naiz*».

Ederra da hori! Eta hunkigarria! Maluruski nik ezin dut erran euskalduna sortu nintzela, baina bai hala hilen naizela.

Bai, eta azkenean elkarrizketa gehien-gehiena euskaraz egin duzu.

Eta bai! Euskarari atxikia, hil arte! 🍷

[Zuzenketa eta itzulpena: Joana Pochelu]

KRONOLOGIA

1921

Ekainaren 26an Argelès-Gazosten (Bigorre) jaio zen.

Hiru hilabete zituela, familia Montevideora joan zen bizitzera. Zortzi urtez egon ziren han.

1930

Familia Parisera joan zen bizitzera, 1939ra arte.

Oporrak Hendaian pasatzen zituen osaba-izeben etxean.

1939

Aita erretretan sartu zenean, Miarritzera itzuli ziren bizitzera.

Urte horietan ezagutu zituen Jontxu Hillau eta Piarres Landaburu txistulariak, Arrangoitzeko markesaren semea Michel, Eresoinkako Miguel Saseta eta euskal iheslariak –Sota, Urresti, Monzon...–. Harreman horien ondorioz euskaltzaletu eta abertzaletu zen.

1942

Olaeta taldean sartu zen, akordeoi jole eta dantzari gisa. Segundo Olaeta iheslari bizkaitarrak zekizkien dantza guztiak irakatsi zizkion. Alemanek Atlantikoko Harresian lan egitera deitu zutenean Parisera ihes egin zuen, ezkutuan bizitzera. Musika eta dantza ikasketak ondu zituen. Parisen euskal ikasle batzuek sortutako Errepika taldean aritu zen kantari eta dantza irakasle.

1944

Miarritzera itzuli zen.

1945

Olaeta dantza taldearen zuzendaritza artistikoa hartu zuen, eta izena aldatu zion taldeari: Oldarra. Koreografia, musika eta dantza ikuskari ugari eskaini zituzten ondoko zortzi urteetan.

1946

Larresoron, Ezpeletan eta Alduden egonaldiak egin zituen euskara ikas-teko. Oldarra taldeko iheslariekin mintzatuz ere hobetu zuen euskara.

1948

Eusko Ikaskuntzako idazkari izendatu zuten. Eusko Ikaskuntzaren 1948ko zazpigarren kongresuaren antolaketan hartu zuen parte, Telesforo Monzon eta Manu Sotarekin batera. ‘Quelques mots sur les danses basques’ eta ‘Les néologismes outranciers de l'école sabinienne’ hitzaldiak eskaini zituen kongresu hartan.

1949

Oldarra taldeak Bordelen, Parisen, Hego Euskal Herrian, Madrilen, Belgikan, Dinamarkan, Suedian eta Venezian eskaini zituen emanaldiak.

1952

Oldarrako Jakes Abeberri eta Jacques Hualde kideekin atxilotu zuen poliziak Bilbon, taldearen emanaldi baten ondoren.

1953

Hainbat desadostasunek sortutako zatiketaren ondorioz, Oldarraren zuzendaritza artistikoa eta taldea utzi zituen. Taldearen erdia berarekin joan zen eta Etorki kantu eta dantza talde profesionala sortu zuen.

1954

Pariseko Champs-Élysées antzokian hasi zuen Etorkik bere ibilbidea. 30 urtez, euskal dantzan eta balletean oinarritutako ikuskariak eskaini zituen munduan zehar, lau kontinente, 31 herrialde eta 28 hiriburutan.

1956

Parisen bizi zela, Radio France d'Outre-mer irratian sartu zen animatzaile, errealizadore eta esatari lanetan. Zazpi urtez jardun zuen bertan. Frantziako alderdi komunistako kide egin zen.

1964

Alderdi komunistak Pariseko eskualdeko Vitry-sur-Seineko kultur etxeko zuzendari izendatu zuen. Hiru urtez aritu zen.

1968

Alderdi komunistak utzi zuen, Pragako gertakarien ondorioz. Bakuninen irakurketetatik abiatu, anarkista bilakatu zen.

1975

La revanche de Bakounine ou de l'anarchisme à l'autogestion (Paris: Entente) bere lehen liburua argitaratu zuen.

1976

Euskal Herrira itzuli zen, eta hemen bizi da orduz geroztik.

1980

L'irréductible phénomène basque (Paris: Entente).

1981

L'esthétique dans la danse basque (Bidart: Lauburu).

1990

Oyhamburu abesbatza sortu zuen, eta 1998ra arte zuzendu. Tbilisi eta San Petersburgon aritu ziren, besteak beste.

1991

Euskal deituren hiztegia. Dictionnaire des patronymes basques (Oza-ze-Zühara: Hitzak).

1994

De Biarritz à Tbilissi en passant par Bogota. Chroniques des années saltimbanques 1942-1994 (egile editore).

1996

Biarritz. Promenade océane (Miarritze: Casino de Biarritz).

1998

Euskadi. Pays des Basques (Paris: Umea).

1999

Etorburu abesbatza sortu zuen, eta 2008ra arte zuzendu. Quebec eta New Yorken aritu ziren, besteak beste.

2001

Dialogue avec mon journal. Un jeune séparatiste basque dans le Paris de l'Occupation (Miarritze: Atlantica).

2008

De Tbilissi à Getaria en passant par New York. Suite (1995-2007) des Chroniques saltimbanques (1942-1994) (egile editore).

2011

Dictons Sagesses et Proverbes basques (Clermont-Ferrand: De Borée).

L'Euskara, la langue basque (Clermont-Ferrand: De Borée).

Miarritzeko Malandain balletak ekoitzitako *Oroitzen naiz...* ikuskarian hartu zuen parte, Jean Nesprias eta Koldo Zabalorekin batera.

2013

Xabi Molia zuzendariaren *Les Conquérants* filmean Ramuntxoren rola jokatu zuen.